

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

28. årgang – nr. 1 marts 1998

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51
E-mail: hastings@stud.hum.ku.dk

Ansvarshavende redaktør:

Jørgen Mikkelsen
Haraldsgade 96
2100 København Ø
Tlf: 3918-3853

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen, Michael Bregnsbo,
Berit M. Christensen, Peter Henningsen,
Birgitte Holten, Lars B. Jonassen, Kirsten
Villadsen Kristmar, Pelle Larsen, Christian
Nicolaisen, Mogens Pelt, Sanne Steenberg
Hansen, Hans-Micael Søndergaard

Ekspedition:

Haraldsgade 96
2100 København Ø
Tlf: 3918-3853

Priser:

28. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 165,-
Introduktionstilbud
for studerende kr. 125,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring
o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig
kildeangivelse.

Tryk: Kandrup Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

28. årgang nr. 1

Adam Holm: Kulturlære og civilisationskritik - nogle
aspekter til belysning af den radikale konservatisme i
Weimarrepublikken, 1918-1933 3

Morten Andersen: "Væsentlige fordele til gengæld"
- L.C.F. Lützens forhandling i Berlin 1906-07 .. 13

Kai Verner Nielsen: Nordens historie i 600 år (en
anmeldelse) 24

Hans Henrik Appel: Ret og pligt i det 17. århundre-
de (en anmeldelse) 29

Merete Harding & Kurt Villads Jensen: Encyklo-
pædi og universalitet (I) bagsiden

Forsideillustration: Maleren George Grosz' kritik af
magtens korrumpierende triumvirat, der har givet folket
skyklapper på og tvunget det på afgrundens rand. En kritik
de højreradikale kunne identificere sig med. © George
Grosz: *Eclipse of the sun, 1926* / COPY-DAN, BILLED-
KUNST 1998.

Layout & billedredaktion: Berit M. Christensen,
Pelle Larsen, Christian Nicolaisen og Hans-Micael
Søndergaard - Sat med Gill Sans

1066 er et tidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie. Det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af forskningsbaserede studenterspecialer og ph.d. - afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt.

Kulturlære og civilisationskritik

- nogle aspekter til belysning af den radikale konservatisme i Weimarrepublikken, 1918-1933

Den radikale konservatisme i Weimarrepublikken var en åndelig højrefløjstrømning, hvis politiske tænkning var tydeligt præget af den såkaldte "livsfilosofi" (fx Friedrich Schlegel, Friedrich Nietzsche, Ludvig Klages) og af soldaterne fra Første Verdenskrigs fronterfaringer. Med de forbehold en grov opdeling nødvendigvis medfører, kan denne strømning kategoriseres mellem 'konventionel' konservatisme og 'genuin' nationalsocialisme/fascisme. Et centralt træk ved den radikale konservatisme var dens forestilling om, at de væsentligste samfundsmæssige værdier og institutioner enten var brudt sammen eller var blevet tæmt for indhold. Det parlamentariske demokrati og liberalismens økonomiske doktriner og kulturelle pluralitet blev betragtet som hovedårsagen til denne negative udvikling. Artiklen vil fokusere på den radikale konservatismes fundamentale antiliberalisme i lyset af "konflikten" mellem kultur og civilisation, der blev identificeret med henholdsvis 'tyskhed' og 'fremmedhed'.

Af Adam Holm, cand.mag, Center for Engelsk, Odense Universitet.

Fremtrædende repræsentanter for den radikale konservatisme, så som Oswald Spengler (1880-1936), Ernst Jünger (1895-1998), Arthur Moeller van den Bruck (1876-1925), Carl Schmitt (1888-1986) og Edgar Jung (1894-1934) var fra begyndelsen af 1920'erne aktive kritikere af liberalismens institutioner, som de hævdede var et "vestligt diktat", der var blevet påtvunget et momentant svagt Tyskland ved Versaillesfreden i 1919. Især demokratiets indførelse vakte deres vrede. Oprettelsen af partier og udfærdigelsen af partiprogrammer blev kritiseret som relikter fra det 19. århundrede. Det de radikale konservative tænkere med deres livsfilosofiske bagage betragtede som "livets udgrundelighed" kunne ikke indsættes i et partipolitisk system. Over for partivæsenets "negative dogmatik" stod de "preussiske" eller "tyske principper".

Hvor disse principper blev anskuet som den tyske kulturs styrke, blev liberalismen identificeret med svaghed, synonymt med civilisation. I den radikale konservative forståelse var fænomenet civilisation i en euro-

pæisk kontekst udsprunget af det ekspansive Romerrige, hvorfor det overvejende var et anliggende for de "latinske mennesker" og ikke for det "germanske folk".

I første bind af sit omfangsrige civilisationskritiske og kulturhistoriske værk *Untergang des Abendlandes* (1918) skrev Oswald Spengler: "Civilisationer er den mest ekstreme og kunstige tilstand, som ... menneskeheden er i stand til at frembringe. De udgør en afslutning; de følger oven på det som er blevet udviklet som noget fast; de er døden som følger efter livet". Den tyske "kulturnation" med dens "organiske" folk adskilte sig i henhold til denne opfattelse markant fra de civilisatoriske "statsnationer" (fx Storbritannien og Frankrig) med deres "organiserede" befolkninger. Mens det organiske element i den "tyske folkesjæl" var udsprunget af "livets dybde", var det organiserede element i den vestlige "folkekarakter" kendetegnet ved en konstitutionel baseret enhed.

I det følgende vil jeg søge at konkretisere disse betragtninger ved at pege på,

hvordan den radikale konservatisme kontrasterede den tyske kulturlære med fortolkningen af under hvilke former, eller i hvilke skikkelser, den vestlige civilisation udgjorde en trussel.

Tyskhed og racetænkning

Den radikale konservatisme adskilte sig ikke afgørende fra fx 1800-tallets elitære "kulturpessimisme" omkring Richard Wagner, Nietzsche og Julius Langbehn, eller de *Heimat*-dyrkende *völkische* bevægelser i opfattelsen af, at fremmedhed i form af ideer, institutioner, normer og etnicitet skulle modvirkes og bekæmpes. Enhver udefrakommende påvirkning af Tyskland, såvel østlig som vestlig, blev betragtet som uforenlig med den tyske "Mittellage". Det tyske eller germanske folk blev fremstillet som en unik race i kraft af dets "folkeånd" (Volksgeist) og kulturelle egenmæssighed. Denne dybstikkende glorificering af tyskheden byggede på et racistisk idégrundlag². Ifølge teorierne om den "teutone" race, skyldtes dens overlegenhed bl.a. de "kendsgerninger", at Edens Have fandtes hos Guds udvalgte folk i Tyskland, og at det så højt berømmede franske sprog i virkeligheden var en vulgariseret version af tysk, for nu blot at nævne de mere kuriøse eksempler³.

Racisme, primært af kulturel art, spillede også en vis rolle i Weimarrepublikkens radikale konservatisme. Inden dette aspekt vil blive uddybet, er det nødvendigt med en kortfattet beskrivelse af den "naturvidenskabelige" racelære, som både nationalsocialismen og de *völkisch*-nationale bevægelser tog til sig⁴.

Den naturvidenskabelige eller "biologiske" racisme havde opnået en vis udbredelse i Tyskland i det 19. århundrede, bl.a. gennem Wagners svigersøn, Houston Stewart Chamberlain, der i 1899 udgav sit mest kendte værk "Die Grundlage des Neunzehnten Jahrhunderts"⁵. Chamberlains skrifter slog til lyd for en omfattende euge-

nik eller "race-hygijne" med det formål at udrydde de biologisk mindreværdige gennem såkaldt euthanasi og medicinsk socialteknik. På basis af en postuleret videnskabelig selektion af mennesker, ville det være muligt at højne folkets kvalitative racesammensætningen. Den rene race var idealet for folkets biologiske identitet. Derfor var det ifølge Chamberlain nødvendigt at rense ud både indadtil blandt mentalt og fysisk handicappede personer, men også i forhold til fremmed racepåvirkning.

Særligt jøderne blev anset for at udgøre en fare i denne henseende. I en række racistiske skrifter blev de fremstillet som et parasitært folk, der overlevede ved at snylte på folkelegemet. Den biologisk begrundede racisme anså det for nødvendigt med en racekamp. Resultatet heraf, der naturlovsmæssigt ville falde ud til den tyske "herrerasces" fordel, skulle sikre den påkrævede genetiske sundhed i egne rækker og samtidig manifestere racernes indbyrdes hierarki. I henhold til denne racedoktrin var jøderne til stor skade for den tyske kultur, dels på grund af påstanden om, at deres blod var "urent", dels fordi de repræsenterede et andet livssyn. Mao. det "rene tyske blod" var i fare for at blive inficeret.

Otto Strasser, der var medlem af det nationalsocialistiske parti fra 1925-1934, stod for en såkaldt "venstreorienteret" linje i partiet⁶. Argumentationen i Otto Strassers politiske kampskrift fra 1930, "14 Thesen der deutschen Revolution"⁷, udviser flere signifikante lighedspunkter med den radikale konservatisme, eksempelvis i kritikken af demokratiets indførelse i Tyskland og i

*Illustration modstående side: Det dekadente borger-
skab brækker sig af velvære på samme tidspunkt som
de udtrykkløse masser, der altid kan anvendes på
slagmarken og i produktionslivet, marcherer afsted til
arbejde. Stod det f.eks. til Ernst Jünger skulle 'arbejder-
soldaten' forvandle det borgerlige skørlevned til et
blodigt 'karneval'. © Otto Dix: Five in the morning,
1920/21 / COPY-DAN, BILLEDKUNST, 1998.*

forsvaret for en stærk centralmagt baseret på et "autentisk" tysk grundlag.

Men netop Strassers vægtning af "race-spørgsmålet", og ikke mindst hans biologisk afledte terminologi, viser en forskel i forhold til de radikale konservative skribenter. Strasser plæderede for nødvendigheden af at skabe en "sund organisme i nationen" (pkt.10), der skulle bygge på den Völkische egenart. Ethvert middel skulle tages i anvendelse for at hindre "national degeneration" og "kulturel fremmedhed (Überfremdung)" (pkt.11). Den afgørende opgave for tyskerne lå i at: "...renholde den tyske kultur. I særlig grad gælder det kampen mod jødedommen, som er forenet med frimurens overstatslige magt"(pkt.12). Forskellen i den racemæssige eller mere konkret antisemitiske synsmåde mellem en i dette tilfælde "venstreintellektuel" nationalsocialist, men overhovedet en nationalsocialist, og en radikal konservativ var således, at førstnævnte hævdede at komme med naturvidenskabelige (og dermed *materialistiske*) svar på spørgsmål og problemstillinger, som sidstnævnte formulerede i *idealistiske* termer.

Antisemitismen var dog generelt betragtet ikke et særligt betydningsfuldt tema for Weimarrepublikkens radikale konservatisme, til trods for at så væsentlige inspirationskilder fra det 19. århundrede som Paul de Lagarde og Julius Langbehn betragtede jøderne som årsagen til Tysklands "borgerliggørelse"⁸, hvilket i deres skrifter udlagdes som negationen af livets principper. I de tekster fra den radikale konservatisme, hvor der kan fremhæves antisemitiske udsagn, er det, som allerede anført, med reference til kulturen, og ikke til biologien.

Kulturel antisemitisme

Edgar Jung er et eksempel på denne holdning. Han anførte, at modsætningsparret arier-semit var uanvendelig for en racistisk

tænkning⁹. Jung definerede jødedommen som en "bestemt åndelig indstilling", hvormod de religiøse og genetiske forhold var sekundære. Liberalismens massesamfund blev ikke anset som et kollektivt fællesskab, men som en masse af individer, hvilket Jung hævdede var betegnende for substansen af den jødiske "ånd". Det var derfor i jødernes interesse, mente Jung, at fastholde samfundet så atomiseret som muligt for derved at modvirke dannelsen af en stærk og folkeligt enhedsorienteret stat. Jung så dette som den betydeligste forskel mellem "den jødiske og den tyske verdensopfattelse"¹⁰. Jungs kulturelle antisemitisme lagde til grund, at jøderne ikke passede ind i billedet af den homogene nationalstat, fordi de udgjorde en "evigt vandrede stamme"¹¹. Jøderne blev dermed opfattet som et "interstatsligt folk", hvilket medførte at de umuligt kunne optræde loyalt mod et statssystem baseret på folkeligt-nationale principper¹².

Moeller argumenterede for at jødernes manglende binding til nationalstaten medførte, at de nødvendigvis måtte repræsentere tanker om humanisme, universalisme og marxisme¹³, og var ikke Weimarrepublikken, spurgte han retorisk, et eksempel på en statsdannelse, som var udsprunget af netop disse ikke-nationale værdier? I de radikale-konservative forfatteres syn på jødernes rolle i staten var det forventeligt, som udtrykt af Spengler, at "de som fædrelandsløse" og "nationsløse individer" ville udgøre en væsentlig allieret for den nye republik¹⁴. Ikke blot politisk, men også i økonomisk sammenhæng anså Spengler Weimarrepublikken for at støtte sig til jøderne. Finansielle transaktioner og handel på tværs af landegrænser var den bærende søjle i liberalismen. Det betød, at jøderne som "sønner af liberalismen" var meddelagtige i, hvis ikke selve stifterne af, "pengenes diktatur". Som "folk" var jøderne, i Spenglers udlægning, ikke nødvendigvis upålidelige, når de stillede deres ydelser til rådighed

for staten. Problemet bestod i, at den eneste stat jøderne kunne støtte var pluralistisk, dvs. en stat uden ét magtcenterum. Det relativt store antal jøder i den Habsburgske administration blev af Spengler tolket som om de var særligt disponerede for at tjene en stat, der var multietnisk, eller som lagde stor vægt på "partikulære interesser", fx bankvæsen og virksomheder, snarere end på den kollektive velfærd. Kollektivet, dvs. folket eller nationen, kunne jøderne derfor ikke blive en del af.

De få eksempler på antisemitisme vidner om undtagelserne fra reglen, nemlig at antisemitismen var et perifært emne i den radikale konservatisme. Den racisme som derimod fandt en vis klangbund i den radikale konservatisme blev, som anført, søgt hævet over den pseudobiologiske og (pseudo-)darwinistisk inspireret racisme. Spørgsmålet om hvilke faktorer der udgjorde en race eller et "herrefolk" blev besvaret ud fra kriterier som sprog og geografiske tilhørsforhold. Forhold som æstetisk sans, venskab (=loyalitet), offervilje, følelser og instinkter hørte imidlertid også til det kulturelt betingede racebillede, der således meget dækkende er blevet karakteriseret som "en racisme grundet på subjektive egenskaber" ¹⁵. På den baggrund turde det stå klart, at der ikke automatisk bestod en direkte forbindelse mellem folket og racen; racen kan hos forfattere som Jung og Spengler i virkeligheden omskrives til *eliten*. Med Spenglers ord var racen ikke givet af historien selv, men derimod vokset ud af nationen ¹⁶. Med andre ord, en kombination af "den fælles skæbne", fælles idealer og bedrifter var hovedindholdet af den radikale konservatismes racisme. Dette forhold er væsentligt, fordi det understreger, at en moderne reaktion ikke forudsætter antisemitisme eller generelt en racisme baseret på "blodet", hvilket den italienske fascisme ligeledes er et eksempel på ¹⁷.

Nationalsocialismen så, som bekendt, jøderne som "Verdens Fjende Nummer Et" ¹⁸. De var hovedårsagen til den liberale retning, som efterhånden havde spaltet sig i både kapitalisme og kommunisme, men stadigvæk med jøderne som de strategiske bagmænd. Omvendt betragtede den radikale konservatisme kun jøderne som en del af årsagen. I henhold til denne opfattelse var det ikke den jødiske minoritetsbefolkning i Europa, som havde sat oplysningen i værk. Jøderne udnyttede blot effekten af disse tanker på en måde, der gjorde dem "medskyldige" i liberalismens overgreb på det tyske folk.

Det "indre England" og det "franske instinkt"

Som nævnt ovenfor satte den radikale konservatisme lighedstegn mellem liberalismen og den vestlige civilisation, der blev opfattet som "organiserede" værdier, i modsætning til den "organiske" tyske kultur. Den tyske kultur var derimod identisk med "livsorganismen" og "folkesjælen". Det "indre England", der som angivet af betegnelsen satte England som det højeste symbol på liberalismen, angav en konstant sammenblanding af såvel individuelle som gruppemæssige interesser. I den radikale konservatisme fortolkning medførte det en decentralisering af magten samt et gradvist, men uafvendeligt tab af indflydelse for staten.

Det "franske instinkt", som i den radikale-konservative udlægning stod for demokratisk egalitarisme, betød at "ingen" - d.v.s. ikke én magt - kunne tiltage sig politisk hegemoni, hverken på nationalt eller internationalt plan. Social rangordning var ifølge Spengler urealistisk under franske eller fransk-inspirerede forhold. De "franske tanker" eller "Ideerne fra 1789" havde som ideal: "...ingen stat, ingen orden; ideelt anarki" ¹⁹. Liberalismen havde derved øget den sociale og økonomiske forskel i samfundet.

Dette argument var et led i den radikale konservative historieopfattelse, der så middelalderens stænderstruktur som et "offer" for moderniseringsprocessen²⁰. Stænderne blev fremhævet som idealet af den tyske kulturs organiske egenmæssighed og som det naturlige grundlag for en stærk stat, hvor de respektive fagsammenslutninger og sociale grupper i samfundet havde frihed under statens bevågenhed. Spengler mente at "ånden fra krigen" kunne risikere at blive "udslukt" af den liberale samfundsopbygning. Tilværelsen i Tyskland efter 1918 var blevet omskabt til "penge og ånd, kontor og kathedrer, regner og skriver"²¹. I stedet for det Spengler kaldte det "formfulde liv" fremtrådte "livet uden form, uden manerer, uden pligter, uden distance"²².

Fællesskabet: den højeste værdi

Centralt i konfrontationen mellem det vestlige liberale system og den tysk-kulturelle idealisme står sociologen Ferdinand Tönnies nu klassiske distinktion mellem "Gemeinschaft" og "Gesellschaft"²³. Tönnies definerede et Gemeinschaft som en organisk social enhed, mens et Gesellschaft betegnede samfundet i sin bredeste form. Opstillingen af Gemeinschaftsmodellen kan ses som en idealtypisk beskrivelse af de sociale relationer i det før-industrielle samfund.

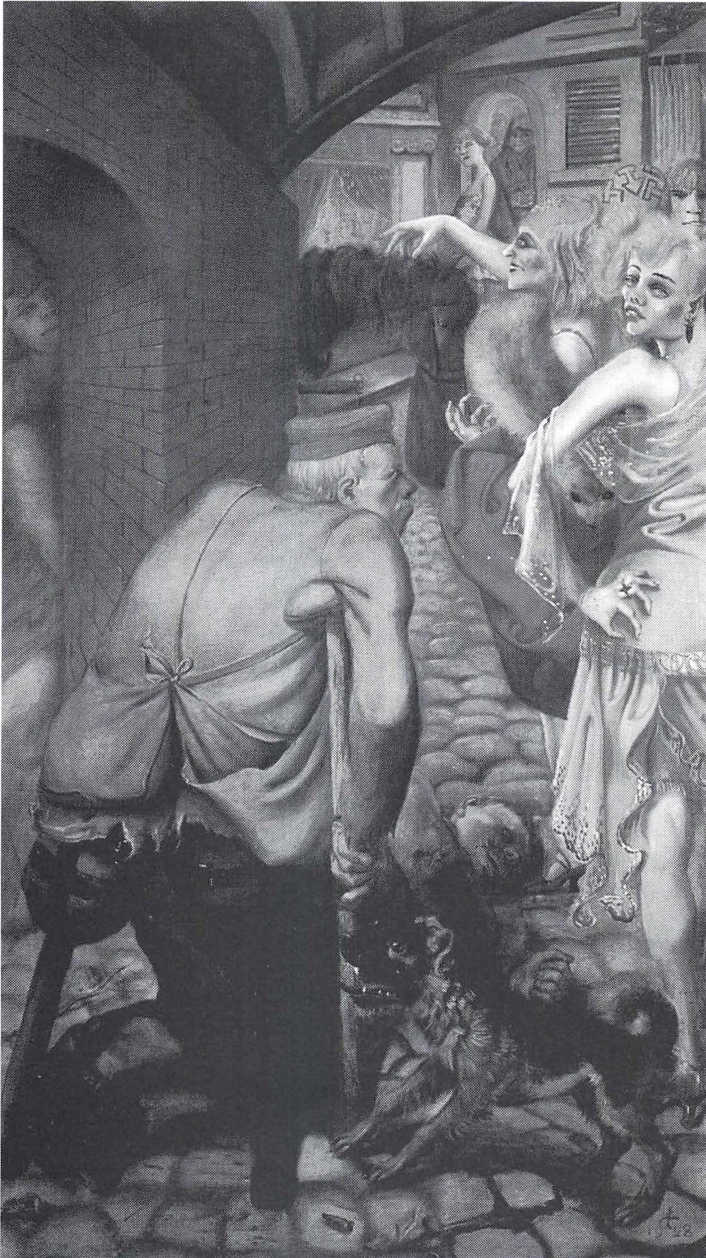
I et Gesellschaft var de indbyrdes sociale forhold knyttet sammen af en kontrakt, som var opstået på baggrund af autonome enheders situationsbestemte behov for at indgå i et forhold til en anden part. Dette behov var blevet udviklet af trangen til enten at beskytte eller at fremme egeninteresser. Rousseaus ideal om den "fælles vilje" (volonté générale) som demokratiets bærende søjle, anså Tönnies for at være degenereret til Gesellschaftsformen, som i stedet var kendetegnet ved en "partiel vilje": d.v.s. hver enhed forudsættes at have distinkte målsætninger, som altid må fremtræ-

de begrænset i forhold til idealet om en kollektiv vilje.

Modsat det nødtvungne fællesskab er den menneskelige tilstedeværelse i et Gemeinschaft udtryk for en "vilje til samhørighed", som derefter bliver et indiskutabelt vilkår af solidaritet og nærhed. Gemeinschaftsformens betingelsesløse værdifællesskab, som samtlige radikal-konservative forfattere var tilhængere af, er ikke ensbetydende med en afvisning af forestillingen om den indbyrdes menneskelige ulighed. Det afgørende var, at ethvert menneske skulle bidrage til samfundets fælles bedste, ud fra den enkeltes givne forudsætninger i form af evner, ressourcer og uddannelsesniveau. Gemeinschaftstanken kan dermed også læses som idealet for et hierarkisk ordensfællesskab, med en social stratifikation baseret på elitens forrang. Den radikale konservatismes holdning til liberalismen trak tydeligvis på Tönnies begrebsapparat.

De to forskellige samfundsmodeller er hinandens normative modsætninger, men Moeller mente imidlertid, at de samtidig indgik i en tæt vekselvirkning: "Liberalismen er udtryk for et Gesellschaft, der er ophørt med at fungere som et Gemeinschaft"²⁴. Denne sætning hos Moeller understreger en tanke, der er generelt gældende for den radikale konservative kritik af den liberalistiske stat: (a) den fjerner sig fra bindingen til folket; (b) løser den indbyrdes binding, der holder folket sammen.

Gemeinschaft-Gesellschaft modstillingen kunne, ifølge Spengler, omskrives til en eksistentiel konflikt mellem to "verdensopfattelser", nemlig det ovennævnte "indre England" og det "indre Preussen", jf. de indledningsvis omtalte "preussiske principper". I Spenglers skrift "Der Mensch und die Technik" (1931) blev disse to opfattelser yderligere defineret som henholdsvis "sandhedens verden", der bestod af adlen, krigerne og eventyrene, og "kendsgerningens verden" udgjort af præster, lærde og filosof-

Metropolen som sindbillede på modernitetens fremmedgørelse af mennesket, der går til grunde i en syndfuld dødsrus. © Otto Dix: Big City, 1927/28 / COPY-DAN, BILLEDKUNST 1998.

fer²⁵. Forskellen på de to verdener afsløres af deres respektive "fokus": "Sandhedens verden tænker i skæbne; kendsgerningens verden i kausalitet"²⁶. "Sandhedens verden" - det ideelle Gemeinschaft - repræsenterede en kulturelt "fornem racetradition", der skulle bringes "til at sejre over den plebejerske rationalismes teorier: liberalismen og socialismen"²⁷.

Både liberalismen og socialismen, såvel dens marxistiske som reformistiske eller socialdemokratiske udformning, blev af Moeller fremstillet som modstandere af "nationens mest autentiske kraft - landet"²⁸. Den før-industrielle samfundsindretning med landadlens førerskab var en forestilling, der appellerede til dele af den radikale konservatisme, eftersom den angav rammerne for det kollektive folkefællesskab styret af eliten. På den måde ses politikens primat at være en vigtig forudsætning for at kunne skabe social harmoni i det organiske fællesskab.

Liberalismen: en syg udvækst

Træmetaforen, der beskriver træet som en organisk enhed af rødder og stamme, kan bruges til kort at eksemplificere den radikale konservatismes opfattelse af det liberalistiske Gesellschafts "udvækst" på den oprindelige organisme (Gemeinschaft). Betingelsen for træets eksistens og fortsatte vækst er det gensidige afhængighedsforhold mellem rødderne og stammen: afskæres denne forbindelse hensygners de begge. Overført i det radikal konservative fortolkningsskema fremstod liberalismen dermed som den "sav", der ved at have oversavet organismens enhed, bragte ubalance i den naturlige orden.

Den ideelle orden, med den politiske sfære hævet over menneskets liv i Gemeinschaftsformen, var blevet opløst, med katastrofale følger for begge. Når den politiske sfære ikke længere stod som den ubetingede højeste kraft, men tværtimod var blevet

blandet med økonomi, ville begge instanser forvitre. Weimarrepublikken var således i denne fortolkning en "sav" af udenlandsk fabrikat, der skar igennem interaktionen mellem politik og social enhed: "Har et folk ikke længere evnen eller viljen til (eller muligheden herfor) at sondre (mellem ven og fjende, AH) så ophører det politisk med at eksistere. Lader det sig diktere af fremmede hvem fjenden er, og hvor og hvornår fjenden skal bekæmpes så er det ikke længere et politisk frit folk"²⁹.

Carl Schmitt krævede i lighed med Ernst Jünger, at en "virkelig stat" skulle være i stand til at definere "den anden", d.v.s. den eksistentielt anderledes og fremmede, eksempelvis den politiske fjende³⁰. Det liberalistiske Gesellschaft var svagt netop fordi det var ude af stand til at foretage denne skelnen. Den mest faretruende sociale konsekvens ved liberalismen bestod ifølge Schmitt i, at individualismen ville afstedekomme en mistro til alle tænkelige politiske kræfter og former for stat og regering, samtidig med at liberalismen ikke selv kunne evne at frembringe en positiv teori angående stat, regering og politik³¹.

Staten skulle besidde den absolutte styrke, med det formål at kunne kræve loyalitet og offervilje af folket, hvilket var kernen i den radikale konservatismes Gemeinschaftstanke. Liberalismens individualisme udgjorde en veritabel trussel mod denne model. Den enkelte ville, som i Tönnies tese, kun yde en indsats der stod i forhold til det forventede udbytte. I tilfælde af krig eller konflikt ville det ikke være muligt for et Gesellschaft (= Weimarrepublikken) at mobilisere befolkningen. En eventuel mobilisering af befolkningen skulle ikke "ske", den skulle "være"³².

Jünger forbandt det liberale system med en bestemt mennesketype: "borgeren". Liberalismens ideer om international frihandel havde frembragt et "uheroisk" menneske, som var "forhandlingsvilligt", "trygheds-

søgende" og i enhver henseende "lukket af i forhold til de krigeriske elementer"³³. Jünger så borgerens angst for det farlige og trang til sikkerhed reflekteret i "den borgerlige verdens store triumf; naturparkerne hvor den sidste rest af det farlige, ekstraordinære og sjældne bevares som et kuriosum"³⁴.

Borgerens bestræbelser på hermetisk at fortrænge "det elementære" og i stedet bekende sig til det "19. århundredes fornuft", repræsenterede i Jüngers betragtning det modsatte af livsfilosofiens værdier. Den borgerlige tilværelse og de krigerisk aktionsformer og dyder var ukomplementære begreber, eller snarere, tilstande. Borgeren havde opbygget en "fornuftens grænsemur" bag hvilken han forsøgte at holde "andre former for eksistens", eksempelvis "de troende, krigerne, kunstnerne, sømændene, jægerne og forbryderne", på sikker af stand³⁵.

Ved at frakende den "aktivistiske type" enhver betydning i samfundet mente Jünger, at det borgerlige samfund gav afkald på det konstante beredskab til krig og angreb. I hans udlægning var det en sådan samfundsmåltid, der havde gjort det "Wilhelminske samfund"; konventionelt konservativt og dermed sterilt og uinteressant. "Det moderne barbari" og "stålbadet" - to af Jüngers omskrivninger for Første Verdenskrig - handlede om "ild, blod og den store nærhed til døden"³⁶. Det "sande menneske", som instinktivt var antiborgerlig, havde i "Den Store Krig", hvor det europæiske fællesskab (Gemeinschaft) sønderled sig selv, demonstreret viljen til at afklæde sig den borgerlige uniform: "Da krigen brød ud ... kompen-serede det sande menneske i et rusfyldt orgie for alt det forsømte. Da blev hans drifter, der så længe havde været opdæm-met af samfundet (Gesellschaft) og dets forordninger, atter det eneste og helligste og den yderste fornuft"³⁷. Videre hed det, at de "sande mennesker" var "vindertyper,

stålsatte naturer, indstillet på den højeste grad af skyttegravskrig...de er dødens jong-lører, sprængstoffernes og ildens betving-ere...prægtige rovdyr"³⁸.

Dette var de positive kendetegn for den "nye tidsalders mennesker"; som i modsætning til den tryghedsøgende borger i hans "romantiske førkrigsverden", måtte indstille sig på at leve i en "farlig, altid kræ-vende virkelighed"³⁹.

Som bekendt kom ikke blot Jünger, men den tyske befolkning som helhed, kort tid efter udgivelsen af "Der Arbeiter" i 1932 til at leve i et samfund med en "krævende virkelighed". Men det er en anden historie.

Adam Holm

1. Oswald Spengler, *Untergang des Abenlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* (1918/1922), bd.1-2. 11. Aufl. München 1993, s.43.

2. Jfr. Stefan Breuer, *Anatomie der Konservativen Revolution*, Darmstadt 1993, s.78-86; Rolf-Peter Sieferle, *Die Konservative Revolution: Fünf biographische Skizzen*, Frankfurt am Main 1995, s.26-30.

3. Jfr. Jost Hermand, *Der alte Traum vom neuen Reich: Völkische Utopien und Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1988, s.19-32, 199-315.

4. Jfr. Roger Woods, *Ernst Jünger and the nature of political commitment*, London 1981, s.237.

5. Se Martin Woodroffe, "Racial Theories of History and Politics: the Example of Houston Stewart Chamberlain" i Paul Kennedy & Anthony Nicholls (eds.), *Nationalist and Radicalist Movements in Britain and Germany before 1914*, London 1981, s.143-154.

6. Jfr. Reinhard Kühnl, *Die nationalsozialistische Linke 1925-1930*, Meisenheim 1966, spec.s.20-43; Udo Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP*, Stuttgart 1978, spec. s.22-28.

7. Otto Strasser, "14 Thesen der deutschen Revolution" i kap. "Dokumente" i Karl O. Paetel, *Versuchung oder Chance? Zur Geschichte des deutschen Nationalbolsch-wismus*, Göttingen 1965, s.301-305.

8. Se Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*, University of California Press 1961, s.53-71, 137-152; endvidere Georg L. Mosse, *Germans and Jews: The right, the left, and the search for a "third force" in pre-nazi Germany*, New York 1970, s.34-61.

9. Edgar Jung, *Die Herrschaft der Minderwertigen*, Berlin 1927, s.122.

10. *Ibid.* s.124.

11. *Ibid.* s.480.

12. En tilsvarende holdning kendetegnede den nationa-listiske højrefløj i Frankrig i forb. med "Dreyfuss-

- affæren"(1894-1906); den jødiske stabsofficer Alfred Dreyfuss blev anklaget på et falsk grundlag for at have spioneret til fordel Tyskland, hvilket blev udlagt som et uomgængeligt bevis på, at jøderne ikke kunne naturaliseres til en national holdning. Se Hannah Arendt, *Antisemitismen: Første del af det totalitære samfundssystemets oprindelse*, København 1968, s.142-189.
13. Arthur Moeller van den Bruck, *Das dritte Reich*, 3. Aufl., Hamburg 1931 (opr.1923), s.35.
14. Spengler 1918/1922, op.cit. s.948-961.
15. Breuer 1993, op.cit. s.88.
16. Spengler 1918/1922, s.715.
17. Hoepke anfører, at Mussolini ikke billigede national-socialismens stærke vægtning af "jødespørgsmålet", hvilket bl.a. kom til udtryk under samtaler med tyske erhvervs- og finansfolk så sent som i begyndelsen af 1938. Omvendt forsøgte Mussolini ikke at nedtone de fra midten af 1930erne stadig tydeligere antisemitiske ytringer, som blev fremført i hans eget organ "Il Popolo". Som et kuriosum skal blot nævnes, at der iflg. fascistpartiets egen statistiske opgørelse, som blev foretaget umiddelbart før vetagelsen af race-lovene i juli 1938, fandtes 10.125 voksne jøder i partiet. Det samlede antal jøder i Italien i 1938 var ca. 70.000. Se Klaus-Peter Hoepke, *Die deutsche Rechte und die italienische Faschismus*, Düsseldorf 1968, s.253-259; Stanley G. Payne, *Fascism*, London 1980, s.85-86.
18. Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship*, New York 1969, s.37.
19. Oswald Spengler, *Preussentum und Sozialismus*, München 1919, s.14.
20. For en uddybning heraf, se Herman Lebovics, *Social Conservatism and the Middle Classes in Germany, 1914-1933*, Princeton University Press 1969, s.13-49.
21. Oswald Spengler, *Der Mensch und die Technik: Beitrag zu einer Philosophie des Lebens*, München 1931, s.115.
22. *Ibid.*
23. Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Soziologie*, Darmstadt 1970 (opr.1887), passim. De to begreber kan kun vanskeligt oversættes til et gangbart dansk. Med alle sproglige forbehold kan "Gemeinschaft" oversættes til fællesskab, mens "Gesellschaft" kan betyde samfund. For dog at undgå terminologiske misforståelser vil de tyske begreber blive fastholdt i ovenstående gennemgang.
24. Moeller 1931, op.cit. s.97.
25. Spengler 1931, op.cit. s.61.
26. *Ibid.* s.62-64.
27. *Ibid.* s.65.
28. Moeller 1931, s.110.
29. Carl Schmitt, "Der Begriff des Politischen"(1927) i Carl Schmitt, *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar-Genf-Versailles 1923-1939*, Berlin 1988 (opr. 1939), s.71.
30. *Ibid.*
31. Jfr. *Ibid.*
32. Ernst Jünger 1930 i *Werke, Essays I*, Stuttgart 1981, s.123-149.
33. Ernst Jünger, *Der Arbeiter*, Stuttgart 1982 (opr. 1932), s.19, 21. Jüngers inspiration fra Nietzsche er på dette punkt slående: "Det menneske, der er blevet frit, og hvor meget mere ikke den ånd der er blevet fri, giver den foragtelige art af velbefinden, som kræmmere, kristne, køer, kvinder, englændere og andre demokrater drømmer, et spark. Det frie menneske er kriger". Nietzsches fremhævelser. Friedrich Nietzsche, *Afgudernes ragnarok eller hvordan man filosoferer med hammeren*, København 1993 (opr.1888), s.100. Ang. den radikale konservatismes generelle inspiration fra Nietzsche, se Steven E. Ascheim, *The Nietzsche Legacy in Germany 1890-1990*, University of California Press 1990, spec. s.128-201.
34. Jünger 1932, s.54.
35. *Ibid.* s.47.
36. *Ibid.* s.56.
37. Jünger, *Der Kampf als inneres Erlebnis*(1922), s.3.
38. *Ibid.* s.32.
39. Jünger 1932, s.57.

“Væsentlige fordele til gengæld”

- L.C.F. Lützens forhandlinger i Berlin 1906-07

Konkurrenceforholdet mellem England og Tyskland skærpedes kraftigt i årene inden 1. verdenskrig. Det havde stor betydning for småstaten Danmarks udenrigspolitik, således også under regeringen I.C. Christensen 1905-08, hvor en tilnærmelse til Tyskland blev forsøgt.

Af stud.mag. Morten Andersen, Odense Universitet.

Som småstat har Danmark begrænsede muligheder for at påvirke de internationale politiske konjunkture. En småstats handlefrihed kan aldrig måles eksakt, men tendenser i en given tid vil kunne afdækkes med hjælp fra den internationale politik teori. Den teoretiske side af internationale politiske forhold har historikerne, i deres søgen efter unikke enkeltbegivenheder, oftest valgt at se bort fra. Teorierne overlades til samfundsvidenskaberne. Et eksempel på en frugtbar inddragelse af den internationale politik teori i en begivenhedshistorisk analyse findes i Hans Branners værk fra 1972 *Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægningen august 1914*. Hans Branners formål med dette værk er, via en analyse af en enkeltbegivenhed i dansk udenrigspolitik, at udlede en generel teori om småstatens handlefrihed og dansk udenrigspolitik. Denne udenrigspolitiske enkeltbegivenhed er den danske regerings beslutning om, på tysk opfordring, at spærre de danske bæltter med miner ved udbruddet af 1. verdenskrig. I denne artikel vil en tids- og emnemæssig nærvedliggende problemstilling, L.C.F. Lützens forhandlinger i Berlin 1906-07, sættes i perspektiv af Hans Branners analyse og deraf følgende syntese.

Hans Branners syntese

Lütken-forhandlingerne er solidt afdækket af Troels Fink i *Spillet om dansk neutralitet 1905-1909*, L.C.F. Lütken og dansk udenrigs-

og forsvarspolitik, Århus 1959. Dette værk må betragtes som en gyldig fortolkning af periodens danske udenrigs- og forsvarspolitik. Sammenholdes værket med Hans Branners *Småstat mellem stormagter* rejser der sig dog spørgsmål som Troels Fink ikke besvarer. Disse spørgsmål er nært forbundet med den teoretiske indfaldsvinkel, som Hans Branner gør brug af i sin analyse, der hviler på den amerikanske småstatsteoretiker Robert L. Rothsteins syntese. Jeg vil ganske kort gøre rede for disse teoretiske anskuelser om småstatens handlefrihed.

Rothsteins definerer en småstat som kendetegnet ved, at denne ikke med egne militære midler kan garantere sin sikkerhed. Rothstein følger småstatsdefinitionen op med en teori om småstatens magtstatus. En stigende konfliktintensitet mellem de dominerende stormagter fører til øget status for småstaterne. Et bedre forhold til småstaten, eventuelt en alliance, kan betyde en afgørende magtforøgelse for stormagten i den øgede konfliktintensitet. Til gengæld opnår småstaten øget indflydelse, men også formindsket sikkerhed, hvad der må opfattes som et dilemma.¹

Hans Branner tilføjer teorien yderligere et aspekt. Småstatens placering i de dominerende stormagters politiske og militære planer under den øgede konfliktintensitet er afgørende for småstatens relative magtstilling overfor stormagterne. Er småstaten centralt placeret i stormag-

ternes fremtidige planer vil dette medføre en svagere relativ magtstilling. Modsat vil en perifer placering medføre en stærkere relativ magtstilling. Stormagtens interesse for småstatens handlinger er mindre, når småstaten ikke indtager en central placering i stormagtens militære og politiske planer. Derved kan den relative magtstilling også benævnes som handlefrihed. Stadig er der tale om en situation med øget konfliktintensitet, hvor en perifer placering også betyder øget sikkerhed for småstaten.² Den geografiske placering af småstaten kan have betydning, men er ikke afgørende for magtstillingen. Det geografiske aspekt indgår som en faktor blandt andre i stormagternes vurdering.

De dominerende stormagter omkring Danmark var i perioden 1890-1914 England og Tyskland. Det er helt centralt for Branners konklusion, at Danmark hverken indgik i tyske eller engelske politiske og militærstrategiske planer i tiden op til 1. verdenskrig. Hermed indtog Danmark en *perifer placering* i de dominerende stormagters planer, og handlefriheden var dermed udvidet. Helt konkret mener Branner, at Danmark kunne have modsat sig det tyske ønske om, at Danmark skulle lægge miner ud i bæltet 5. august 1914 for at spærre Østersøen. Men den perifer placering indtrådte, ifølge Hans Branners analyse, allerede i februar 1905. Her besluttede kejser Wilhelm, i et brev til den tyske admiralchef Büschel, at den såkaldte Schlieffen-plan skulle være udgangspunkt for den tyske militærstrategiske planlægning. Schlieffen-planen, opkaldt efter den tyske generalstabschef 1891-1906, indeholdt en to-fronts taktik. Først skulle Frankrig nedkæmpes i et hurtigt og afgørende slag på fransk jord, hvorefter de tyske tropper kunne rykke mod Rusland, før Zaren fik mobiliseret. Strategien krævede en rolig nordflanke, hvorved Danmark kunne holdes ude af krigen.³ Dette

blev som bekendt den endelige tyske strategi da krigen brød ud. Tidspunktet for den perifere placerings indtræden, februar 1905, rejser derfor spørgsmålet om der fandtes en sammenhæng mellem den perifere placering og regeringen I.C. Christensens (1905-08) udenrigspolitik? Dennes udenrigspolitik var orienteret mod Tyskland, hvilket især kom til udtryk da kaptajn L.C.F. Lütken blev sendt til Tyskland for at føre hemmelige forhandlinger med tyske militærfolk om Danmarks militære stilling under en eventuel krig. Troels Fink har siden vist, at forhandlingerne aldrig nåede at få vidtrækkende konsekvenser. Men et interessant spørgsmål vil være, hvilke forudsætninger Danmarks perifere placering i det interesserede konkurrenceforhold mellem England og Tyskland skabte for L.C.F. Lütkens forhandlinger i Berlin 1906-07?

Lütken-forhandlingernes forspil

På I.C. Christensens anbefaling sendtes L.C.F. Lütken på studietur til Berlin fra 1. november 1902 til sidst i juli 1903. Studieturen finansieredes af udenrigsministeriet, trods ministeriets uvilje mod hvad Lütken opfattede som turens hovedformål, - en sondering af de tyske militærstrategiske planer med Danmark i en eventuel krigssituation. Det skulle gøres via henvendelser til centrale personer i det tyske militærvæsen. Her formåede Lütken at komme i kontakt med generalløjtnant, senere generalstabschef, Helmuth von Moltke. Denne kontakt skulle senere vise sig nyttig.

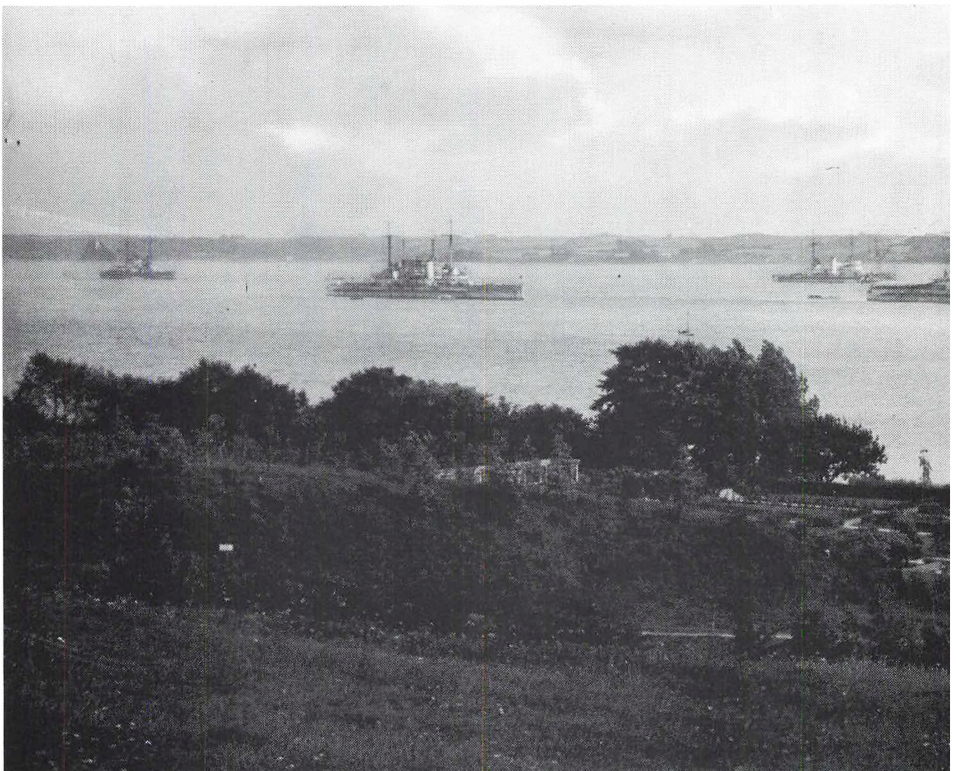
I januar 1905 gik regeringen J.H. Deuntzer af. I.C. Christensen blev nu konsilspræsident (statsminister) og for-

Illustration modstående side: Kaptajn L.C.F. Lütken bekendte sig som venstre-mand, hvilket var usædvanligt for en militærmand på den tid. Forsvarets Arkiv, Rigsarkivet.

svarsminister for den nye venstre-regering. I december 1905 døde krigsministeriets direktør oberst Seedorf, og Lütken ansattes i hans sted som departementschef. Herved blev Lütken forsvarsministerens nærmeste medarbejder. Lütkens studietur til Berlin i 1902-03 havde betydning for Lütkens og I.C. Christensens syn på forholdet til Tyskland, da de i 1905 kom til magten. Lütkens rapporter fra dette ophold, som han afleverede til I.C. og udenrigsministeriet umiddelbart efter sin hjemkomst, fortæller om Lütkens indtryk af de tyske forhold. Det militærstrategiske aspekt finder vi i rapporten af 4.november 1903. Her omtaler Lütken et krigsspil udført " For 2 Vintre siden under Ledelse af Grev v. Schlieffen", der tog udgangspunkt i en krig

mellem Tyskland-Østrig på den ene side og Frankrig-Rusland på den anden. Man efterprøvede den teori, at Danmark under krigen forlod neutraliteten og sammen med Frankrig-Rusland angreb Tyskland fra nord. Det forudsattes, at krigen på dette tidspunkt udspillede ved de tyske grænser mod vest og øst. Spillet konklusion blev: "For at imødegaa denne betydelige Styrke mente man, at det vilde blive nødvendigt at tage Tropper bort baade fra øst- og vestgrænsen, og man beregnede, at det vilde tage betydeligt længere Tid end ønskeligt at samle den fornødne Styrke, så at Kiel ville komme i stor fare."⁴ Denne konklusion har åbenbare lighedspunkter med kejser Wilhelms beslutning i februar 1905. Tyskland vil ikke kunne afse tropper mod nord i en

krig mod den fransk-russiske entente. Det var derfor vigtigt, at Tyskland kunne stole på Danmarks neutralitet. Det kom også til udtryk i, hvad Lütken kalder grundtonen i de udtalelser, han hørte; "Kan vi ikke stole fuldt på Jer under en stor Krig, saa maa vi strax ved dens Begyndelse lamslaa Danmark." ⁵ Tyskland ønskede en garanti for Danmarks neutralitet. En neutralitetsgaranti kunne holde Danmark ude af en krig. Det var en sådan garanti I.C. Christensen og Lütken gav sig til at arbejde på, da de i 1905 fik chancen for at føre dansk udenrigspolitik. Derfor havde Lütkens studietur i 1902 betydning for udenrigspolitikken 1906-07.

Lütkens studietur i 1902-03 skabte en anden klar forudsætning for udenrigspolitikken i 1906-07. Lütkens kontakter i det tyske militærvæsen muliggjorde de senere samtaler. Helt afgørende blev det, at Lütken tilsyneladende kom personlig godt ud af det med H. v. Moltke, der i december 1905 blev generalstabschef i Tyskland efter general Schlieffen.

Den tyske højsø-flåde, med hovedbase i Kiel, på øvelse ved Aabenraa fjord i Sønderjylland 1911. Det var Danmarks militære stilling overfor Tyskland Lütkens forhandlinger drejede sig om. Men bag forhandlingerne lå også I.C. Christensens ønske om en løsning på det sønderjyske problem. Foto: Institut for sønderjysk lokalhistorie, Aabenraa.

Det finurlige ved personlige forbindelser i storpolitik er, at de som regel ikke indgår i teoretiske anskuelser, som for eksempel Rothsteins og Branners. Det kuldkaster ikke nødvendigvis de teoretiske anskuelser, men til gengæld er det forhold, der skal tages hensyn til, og som tilsyneladende gentagne gange spiller en rolle i historiske forløb. I december 1905 spillede det en rolle, at der skete udskiftninger i ledelsen i både Tyskland og Danmark. De nye folk i ledelsen, Moltke i Tyskland og Lütken i Danmark, så med større velvilje på forholdet de to lande imellem, og kendte tilmed hinanden fra 1902, hvilket skabte muligheden for en tilnærmelse mellem Danmark og Tyskland i 1906.

Samtalen på skibet "Preussen" 18. februar 1906

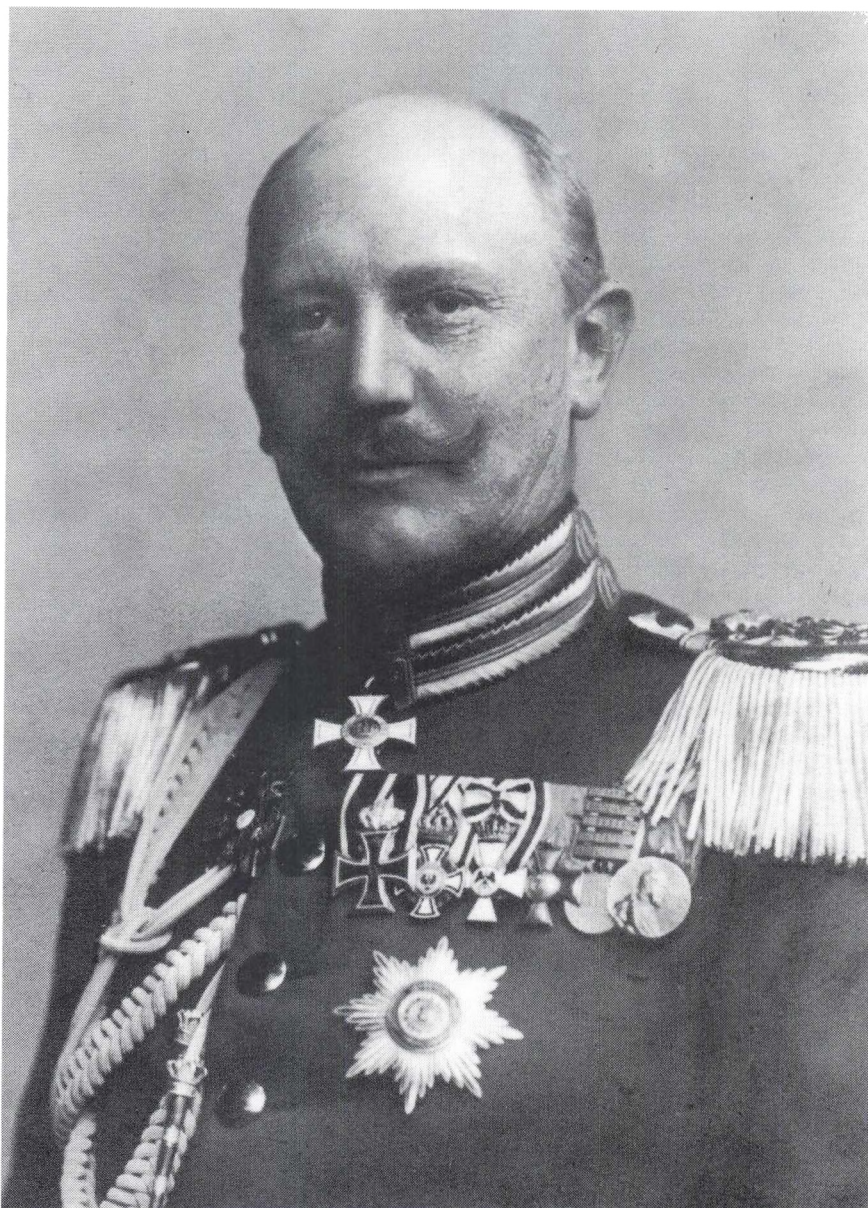
Det første år af I.C. Christensens regeringstid viste ikke egentlige tegn på en tyskorienteret dansk udenrigspolitik. Men Lütkens ansættelse i krigsministeriet december 1905 satte tilnærmelsespolitikken i gang. På en lykønskning af general Moltkes generalstabschefpost fik Lütken øjeblikkelig respons. Moltke ønskede et møde med Lütken på det tyske kejserskib "Preussen" 18. februar 1906, hvor det lå til kaj i København i forbindelse med kong Christian IX's begravelse. Lütken indvilligede og fik I.C. Christensens godkendelse. Denne første samtale mellem Lütken og Moltke har karakter af en uforpligtende samtale. Det afspejler sig ikke direkte i samtalen, at Danmark nu indtog en perifer placering i de tyske planer, men grundtonen er den samme som på Lütkens studietur i 1902. Man ønskede ikke at bruge ressourcer på nordflanken i en krigssituation, men ville reagere hårdt på et dansk neutralitetssvigt. Nu var det imidlertid England, der betragtedes som den største trussel på nordflanken. Moltke sagde: "Gaar De med England, tillader De England at benytte

Deres territorium, eller yder De kun en fingeret og utilstrækkelig Modstand, ja saa er det min Overbevisning, at Danmarks sidste Time er slaaet."⁶ Kunne Tyskland få en garanti for, at Danmark ville afværge en engelsk landgang var mange problemer løst. "Iøvrigt ville vi ikke bryde Deres Neutralitet; Kan De holde Dem Englænderne fra livet, saa kan Danmark maaske blive udenfor det Hele, men det maa vi forlange."⁷ En udbygning af det danske forsvar, især omkring Esbjerg, ville derfor være i Tysklands interesse. Senere i samtalen foreslog Moltke, at Danmark allerede før en krig valgte side, hvortil Lütken udtrykte stor skepsis af hensyn til de økonomiske forbindelser til England, nærmere bestemt landbrugseksporten.

I forlængelse af sit ønske om en dansk-tysk tilnærmelse nævnte Moltke Slesvig. "De Sager i Slesvig, der ligger os imellem, ville vi se at faa af Vejen. Der er givet Ordre til, at der skal ske en gradvis Overgang."⁸ Man var således fra tysk side klar over, at de slesvigske forhold var alfa og omega i forholdet mellem de to lande. Også en toldpolitisk forbedring nævnte Moltke som en mulighed i tilnærmelsen. Her har han formentlig ment en toldpolitisk forbedring for den danske landbrugseksport til Tyskland. Dermed lagde Moltke grundstenen til de videre forhandlinger. Muligheden for at opnå en modydelse for en neutralitetsgaranti eller en alliance var nævnt. På denne grundsten kunne Lütken og I.C. Christensen bygge videre, hvad de også valgte at gøre.

I.C. Christensens instruks

Mødet mellem Lütken og Moltke i Berlin 2-3. juli 1906 er, på grund af det efterladte kildemateriale, det mest interessante i de lütkenske forhandlinger. En instruks fra I.C. Christensen til Lütken af 29. juni 1906, er eneste efterladte kilde vedrørende forhandlingerne fra I.C. Christensens hånd.

Helmuth von Moltke, tysk generalstabschef 1906-sept. 1914, havde stor sympati for Danmark. Han havde dansk kone og talte endog dansk. - Neg.nr./arkiv nr. 194 975. Kort og Billedafdelingen, Det kgl. Bibliotek.

Men også udenrigsminister Frederik Raben-Levetzau spillede her en rolle. En indstilling med forslag til indholdet af en instruks fra grev Raben til kong Frederik VIII af 22. juni 1906 viser grevens stilling til sagen. Grev Raben mente at Tyskland var isoleret, men en stormagt, som Danmark måtte tage stor hensyn til. Raben foreslog videre, at en instruks skulle indeholde en tilkendegivelse af kongens og regeringens vilje til at stå i et klart og ordnet forhold til Tyskland. Men Raben betonedede også, at Lütken ikke kunne indgå nogen form for bindende aftale. Den anti-tyske stemning i befolkningen måtte der tages hensyn til. Raben mente, at en ordning af optantspørgsmålet i Slesvig kunne være en mulig løsning på dette problem.⁹ Optanter var personer, der var født i det slesvigske område før 1864. Disse havde stadig dansk indfødsret, når de opholdt sig i Danmark. Dette fortolkede Preussen således, at personer der havde opholdt sig i Danmark efter 1864 ikke kunne blive tyske statsborgere. Ved Aabenraa-konventionen i 1872 fik optanterne tilladelse til at komme tilbage til Sønderjylland, men de kunne udvises i tilfælde af besvær, hvad der udnyttedes til fulde af Preussen under germaniseringen. Det største problem var imidlertid optanternes børn, født før 1898. De havde ikke fået dansk indfødsret, og da Preussen heller ikke ville anerkende dem, var de statsløse.

Den endelige instruks fra I.C. er forkortet i forhold til Rabens indstilling. Regeringens og kongens vilje til ordnede forhold, samt den problematiske stemning i befolkningen, er næsten ordret, dog forkortet, gengivet i instruksens. Men optantspørgsmålet nævnes ikke. Instruksens betegner det betænkelige i en udvidet overenskomst, en militærkonvention mellem Danmark og Tyskland. Københavns søbefæstning var for svag og konventionen ville udelukkende være i tysk interesse.

Men så slutter instruksens med ordene: "Noget saadant bør Landet ikke udsætte sig for, med mindre det faar væsentlige Fordele til Gengæld."¹⁰ Denne sidste udtalelse er, ifølge Troels Fink, det springende punkt i I.C. Christensens udenrigspolitik. Det var ensbetydende med et klart brud på neutralitetspolitikken. Troels Fink mener, at I.C. Christensen var villig til at indgå en militærkonvention med Tyskland, til gengæld for indrømmelser i Slesvig, måske en grænseregulering.¹¹ Denne fortolkning kan der sættes spørgsmålstegn ved.

I Lütkens beretning om samtalen 2-3. juli 1906 fremgår Moltkes første reaktion på instruksens. "Hans Holdning var for saavidt forskjellig fra den, han indtog den 18. Februar, som (fordi) han erklærede at han kunde godt forstaa, at Danmark ikke kunde slutte nogen Militærkonvention med Tyskland." Moltke forstod instruksens som en afvisning af muligheden for en militærkonvention, og Lütken gjorde ingen indvendinger imod denne opfattelse. Udtalelsen viser, at de i instruksens nævnte forbehold overfor en militærkonvention var tungtvejende forbehold. Udenrigsminister Raben sendte 7. juli 1906 et brev til gesandten i Berlin Hegermann-Lindencrone, hvori han beskrev sin stilling til instruksens. Heri står der: "Efter nøiere Overvejelse besluttede Konseils-præsidenten sig til ikke at omtale Optantspørgsmålet i Instruxen, men jeg vil ikke skjule for Kammerherren, at dens Tone ikke heltud fik den Klang, som jeg ønskede, men en betydelig kjøligere karakter."¹² Udtalelsen stemmer ikke overens med det forhold, at konseilspræsidentens instruks skulle gå længere i tilnærmelsesviljen end udenrigsministerens. Af brevet fremgår det også, at det oprindeligt var I.C. - Christensen, der rejste optantspørgsmålet. Det tyder igen på, at en blivende tanke hos I.C. var, at tilnærmelsen til Tyskland skulle modydes. Hvor langt I.C. ville gå i tilnær-

melsen kan så diskuteres, jeg mener dog, at muligheden for gennemførelse af en militærkonvention var meget lille. Når I.C. Christensen nævnte de "Væsentlige fordele" var det for at undersøge, hvor langt Tyskland ville gå. Var en grænseregulering blevet nævnt fra tysk side, havde han måske været villig til at forhandle. Men chancen for at Tyskland ville gå så langt var minimal, hvad selv I.C. må have vidst. Indenrigspolitisk ville en militærkonvention med Tyskland uden store modydelse have været politisk selvmord. Også dette forhold må have været klart for konseilspræsidenten. Udsigten til en løsning på Slesvig-problemet var på dette tidspunkt dårlig. Ingen kunne forestille sig en 4-årig verdenskrig med et efterfølgende tysk nederlag, hvorved en grænseregulering skulle blive mulig. Derfor var I.C. Christensens opfattelse, at en tilnærmelse til Tyskland var bydende nødvendig, hvis forholdene i Slesvig overhovedet skulle forbedres, på sin vis en ganske fornuftig politisk betragtning i 1906.

Den tidlige perifere placering

Når tyskerne fra 1905 ikke længere ønskede at bruge militær mod nord i en krig, var det for Tyskland vigtigt at kunne stole på, at der aldrig ville komme angreb fra nord. Et angreb fra nord ville være langt mere katastrofalt, end Moltke gav udtryk for i samtalen med Lütken 2. juli 1906. Lütken skriver om dette "Han mente, at Englands Tanke havde været at udføre Landgangen, når det mente de tyske Tropper var bundne i Frankrig, men Tyskland havde et saa stort overskud af Tropper, at det let kunde berede England en stor Katastrofe uden at svække sig i Frankrig."¹³ Lütken tilføjede; "Det er saaledes mit Indtryk, ... at Tyskland i øjeblikket aldeles ikke ønskede en Alliance eller en Militærkonvention med os, men kun Vished for, at vi ikke gik med England, og vilde kæmpe

alvorligt for vor Neutralitet."¹⁴ Lütken var den mest ihærdige tilnærmelsestilhænger af alle, hvorfor udtalelsen må give udtryk for, at vedholdelse af neutraliteten stadig var et vigtigt princip i tilnærmelsen fra den danske side. Da Moltke og Lütken mødtes næste dag, 3. juli, var tonen fra Moltke imidlertid skarpere. General Moltke mente nu, at Danmark i en krigssituation var nødsaget til at vælge side. Tyskland ville ganske enkelt stille et ultimatum om "ven eller fjende". Hvad stemningsskiftet skyldtes er svært at sige. Den skarpe tone går igen i Moltkes referat af samtalen. Også her betones det ønskværdige i et ultimatum til Danmark ved et krigsudbrud.¹⁵ Hvis dette ønske, om at Danmark ved et krigsudbrud stillede sig entydigt på tysk side, tages for pålydende, hvordan hænger det så sammen med den perifere placering Danmark sad i? Det kunne hænge sammen med, at den perifere placering var af nyere dato. Kejser Wilhelm havde først i februar 1905 besluttet, at Schlieffen-planen var det militærstrategiske udgangspunkt. Det fremgår stadig klart af Moltkes udtalelser, at Tyskland helst var foruden overhovedet, at skulle bruge tid og kræfter på nordflanken. Men tyskerne kunne i denne periode endnu ikke være sikre på, at englænderne ville lade nordflanken være uberørt. Derfor måtte Moltke klart understrege interessen for et loyalt og militært stærkt Danmark. Moltke kunne benytte Lütkens forhandlingsvilje til endeligt at sikre sig mod trusler fra nordflanken. Til Danmarks held kunne nordflanken sikres ved en klar dansk neutralitet. Men først når der var fuld sikkerhed for en rolig nordflanke, ville Danmark indtage en klar perifer placering i Tysklands militære planer. Den tyske interesse for Danmark var derfor større i 1906-07, end hvis Danmark havde været klart perifert placeret. Danmark skulle dermed have en vis status overfor Tyskland i perioden 1906-07, hvis vi benytter Rothsteins terminologi. Således

var Danmark i tidsrummet 1906-07 i en situation, hvor det kunne udnytte dets status overfor Tyskland, mens det samtidig var på vej til at indtage en perifer placering i de tyske militærstrategiske planer. Det skabte visse manøvremligheder for småstaten Danmark.

Optantbørnkonventionen

Selv om Lütken og I.C. Christensen ikke bevidst var klar over det, var det den førømtalte status, Danmark stadig havde i tyske øjne, de spandt videre på. Fra første samtale 18. februar 1906 vidste de, at det var muligt at opnå en modydelse for en tilnærmelse. Hvor langt de ville gå i tilnærmelsen, kan aldrig fastslås med sikkerhed, men tanken var utvivlsomt, i første omgang, at forbedre de slesvigske forhold. Det var også hvad de opnåede i bestræbelserne på, at komme overens med Tyskland. Ved kong Frederik VIII's besøg i Berlin 19-20. november 1906, kongens første udlandsbesøg, blev optantspørgsmålet taget op under kongens samtale med rigskansler Bülow. Det satte skub i udviklingen og en optantbørnkonvention undertegnedes 11. januar 1907. Vi ved fra grev Rabens brev til Hegermann- Lindencrone 7. juli 1906, at det var I.C. der først nævnte muligheden for en løsning på optantproblemet. Nu var en løsning opnået, og I.C. fik et reelt resultat ud af sin politik. Der gik et stykke tid fra traktatens underskrivelse til den praktiske gennemførelse af dens bestemmelser, men på længere sigt var traktaten en gevinst for optanterne. Det var imidlertid heller ikke den praktiske side af sagen, der gav anledning til bekymringer. 22. januar 1907 blev konventionen offentligt kendt, hvilket medførte et vist presserøre. Skriverierne omhandlede Pragfredens §5.¹⁶ Nationale konservative aviser, som Vort Land, var overbevist om, at regeringen havde solgt en folkeafstemningsmulighed i Nordslesvig med konventionen, mens især

I.C. Christensen, degnen fra Stadil, der blev konseilspræsident januar 1905. Elfelt foto, NORDFO-TO

Politiken støttede regeringens handlinger.¹⁷ At presserøret har gjort indtryk på I.C. ses i dennes privatarkiv, hvor en omfangsrig række af avisartiklerne fra februar 1907 er bevaret. Men I.C. Christensen var stadig sikker på, at konventionen var til de dansksindedes fordel. At Tyskland brugte konventionen til endeligt at afskrive §5 er muligt, men samtidig anerkendtes 4-5000 optanter som dansksindede borgere i det tyske rige. Konventionen var således et resultat af tilnærmelsespolitikken. Den viste imidlertid også tilnærmelsens store problem, den stærke anti-tyske stemning i landet.

Kommisionsundersøgelsen 1919

På det tredje møde mellem Lütken og Moltke, skærtorsdag 28.marts 1907 i Berlin, udtalte Lütken sin overbevisning om, at "ansvarlige danske Statsmænd" nu mente "at dersom Opretholdelsen af Danmarks Neutralitet maatte vise sig umulig under en tysk-engelsk Krig, vilde det gaa med Tyskland."¹⁸ Denne udtalelse tog I.C. Christensen afstand fra i sin udtalelse til kommissionen til undersøgelse og overvejelse af hærens og flådens fremtidige ordning 18. august 1919. Kommisionsundersøgelsen havde til formål at vurdere det danske forsvars handlinger og beredskab før og under 1.verdenskrig. Kommisionsundersøgelsen indeholder mere partipolitiske interessekampe end egentlig opklaring af Lütken-forhandlingernes mål. Forholdet mellem I.C. og partiet de Radikale synes her at have spillet en fremtrædende rolle. Formanden for kommissionen daværende udenrigsminister P. Munch brugte Lütken-sagen som en personlig kampagne mod I.C. i 1919. Hvad denne misstemning de to parter imellem skyldtes, kan ikke besvares til fulde her.

Hvis I.C. på noget tidspunkt var villig til at indgå i en alliance med Tyskland, var han i 1919 nødt til at benægte dette. Det tyske nederlag i 1.verdenskrig gjorde indrømmelser af denne art umulige. Lütkens udtalelse 28.marts 1907 måtte der derfor tages afstand fra. I.C. postulerede flere gange, at tilnærmelsespolitikken havde været til gavn for Danmark. Som hovedforsvar sagde I.C.:

"Lütkens Samtaler og Brevveksling med v. Moltke var ikke af forbindende Karakter for den danske Regering, men har sikkert været vort Land til stor Nytte, da de har overbevist Tyskland om, at det under en kommende Krig ikke havde noget at frygte af os."¹⁹ Kunne I.C. Christensen have ret i denne formodning? Tilnærmelsespolitikken nåede et højdepunkt med

optantbørnkonventionen, hvorefter interessen synes at falde fra tysk side. Efter optantkonventionen og Lütkens samtale med Moltke 28. marts 1907, måtte også de danske bestræbelser på at forbedre forholdet til Tyskland stilles i bero på grund af uroen og presserøret i foråret 1907. 1907-08 prægedes desuden af en vis afspændning i Europa. I alt tyder disse bevægelser på, at Danmark nu indtog en perifer placering i Tysklands militære og politiske planer. På denne måde kunne I.C. Christensens betragtning i 1919 være rigtig. Tyskland var i tidsrummet 1906-07, under forhandlingerne med Lütken, blevet overbevist om, at nordflanken kunne forblive rolig under en eventuel krig. Derefter indtog småstaten Danmark den perifere placering i stormagten Tysklands planer, som Hans Branner mener, at Danmark kunne have benyttet 5. august 1914. I.C. Christensen og L.C.F. Lütken havde dermed ubevidst udnyttet en overgangsperiode i den tyske militærstrategiske planlægning, hvori Danmarks status stadig var anseelig. At forbedre de dansksindedes forhold i Nord-slesvig, var til gengæld et helt bevidst formål med tilnærmelsen til Tyskland. Dette formål realiseredes med optantbørnkonventionen af 11. januar 1907.

(Artiklen er en forkortet version af forfatterens bachelorprojekt, afleveret til bedømmelse maj 1997.)

Morten Andersen

1. Rothstein (1968) s.29.
2. Branner (1972) s.246.
3. Ibid. kap. 3-4. Analysen af de storpolitiske forhold er en ganske kort gengivelse af Branners omfattende behandling af Danmarks omgivelser i tiden op til 1.verdenskrig.
4. Lütkens rapport til udenrigsministeriet af oktober 1903. *Referat af møderne i kommissionen...* s.188.
5. Ibid. s.189-90.
6. Dok. nr.7 Beretning af Lütken om samtale med Moltke 18. februar 1906. Fink(1959) s. 238.
7. Ibid. s.239.
8. Ibid. s. 238.

9. Dok. nr.17 Indstilling fra udenrigsminister Raben-Levetzau til kong Frederik VIII 22.juni 1906. Fink(1959) s.259.
10. Dok. nr.18 Instruks fra I.C.Christensen til kaptajn Lütken 29.juni 1906. Fink(1959) s. 260-61.
11. Fink (1959) s. 41.
12. Dok. nr.23 Brev fra udenrigsminister Raben-Levetzau til Hegermann-Lindencrone 7.juli 1906. Fink (1959) s. 266.
13. Dok. nr.21 Beretning fra Lütken om samtale med Moltke 2.-3.juli 1906. Fink (1959) s. 262.
14. Ibid. s.263.
15. Dok. nr.22 Referat af general Moltke om samtale med Lütken 3.juli 1906. Fink (1959) s. 265.
16. Pragfredens §5 var en paragraf i den præjssisk-østrigske fredstraktat efter krigen 1866. Heri stod der, at befolkningerne i de afståede landsdele på et senere tidspunkt havde ret til en folkeafstemning om deres nationale tilhørsforhold. Den var reelt blevet ophævet i en overenskomst mellem Tyskland og Østrig i 1878.
17. Bl.a. *Vort Land*. 7.-8.-9.februar 1907. "Udenrigsministerens meddelelse til Rigsdagen I-II-III." og *Politiken* I.februar 1907. "Danmarks stilling til Pragerfreden og den præjssisk-østrigske Overenskomst af 1878."
18. Dok. nr.35 Beretning af Lütken om samtalen med Moltke 28.marts 1907. Fink (1959) s. 279.

19. Udtalelse fra I.C. Christensen til kommissionsundersøgelsen af 18. august 1919. *Referat fra møderne...* s. 237-38.

Kilder

Lütken-forhandlingernes breve og aktstykker. Lütkens selvbiografier (Levnedsbeskrivelse nedskrevet i foråret 1918) (Ovenstående findes nummereret i Troels Finks; *Spillet om dansk neutralitet Referat af møderne i kommissionen til undersøgelse og overvejelse af hærens og flådens fremtidige ordning, bd. I 1-69. møde*. J.H. Schultz, København 1922. Lütken-forhandlingerne behandles i 16-20. møde, s.179-297. Jens Christian Christensens Privatarkiv, nr. 5270 fra Rigsarkivet.

Litteratur

Hans Branner: "Småstat mellem stormagter, Beslutningen om mineudlægningen august 1914." Dansk Udenrigspolitisk instituts skrifter 5. Munksgaard. 2. udgave. Århus 1977. Troels Fink: "Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864." Universitetsforlaget i Aarhus 1958. Troels Fink: "Spillet om dansk neutralitet 1905-09, L.C.F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik." Aarhus 1959. Troels Fink: "Ustabil Balance, Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905." Aarhus 1961. Robert L. Rothstein: "Alliances and Small-powers." Columbia Uni. Press. New York 1968.

Nordens historie i 600 år

- en anmeldelse

Af lektor, cand. mag. Kai Verner Nielsen, Amtsgymnasiet i Roskilde.

Henrik S. Nissen (red.): *Nordens historie 1397-1997. 10 essays. DR Multimedie 1997, 304 s, ill.*

I anledning af jubilæumsåret for Kalmarunionen har DR Multimedie i samarbejde med norsk, svensk og finsk samt islandsk radio udsendt denne bog tilligemed 20 radioudsendelser og 10 tv -udsendelser (der desværre blev sendt på DR-1 søndag formiddag i sensommeren, så mange potentielt interesserede formentlig er gået glip af en eller flere udsendelser). Underregnede har set flere af TV-udsendelserne, som kan anbefales både som interessante i sig selv og som led i undervisning, men har ikke hørt

en eneste af radioudsendelserne. Denne anmeldelse tager kun udgangspunkt i bogen, der er blevet udgivet i de 5 nordiske lande på hver sit sprog. Hvert land har bidraget med to forfattere, og 8 essays er altså blevet oversat.

Det er efterhånden 20 år siden, at Gyldendal under redaktion af Rudi Thomsen udsendte *Hovedlinjer i Nordens historie* i 4 bind, men i modsætning til *Nordens historie* var alle bidragyderne danske; Leif Szomlajski (før 1523), Henrik Fode (1523-1849), Vagn Dybdahl (1849-1939) og Harald Westergaard Andersen (1939- 1975). *Hovedlinjer* var et imponerende værk, men måske en smule tørt, og om det nordiske aspekt er

blevet styrket i forhold til det danske i undervisningen på diverse niveauer, er tvivlsomt.

Ifølge forordet til *Nordens historie* (skrevet af generalsekretær ved Nordisk Ministerråd, Søren Christensen) er de 600 år betragtet tematisk og ikke kronologisk, men det fremgår ret tydeligt, at de enkelte afsnit uundgåeligt har et endog kraftigt skær af kronologi over sig. Henrik S. Nissen fastslår i sin indledning (s. 6-7), at "den almindelige uvidenhed om nabolandenes historie er påfaldende", hvilket han mener kan skyldes, at det ikke er eksotisk og spændende nok at læse om naboernes historie, fordi man fejlagtigt tror, at ligheden er for stor. Et af formålene med *Nordens historie* må selvsagt være at forsøge at skærpe interessen for de andre nordiske landes historie, hvorfor såvel forskelle som ligheder skal påpeges. Det er her rimeligt at skelne mellem udviklingen i Danmark-Norge og Sverige-Finland i vidt perspektiv, mens kombinationsmulighederne udover dette ikke helt holdbare øst-vest-perspektiv, når Island, Færøerne og Grønland tages med, er utallige.

Esbén Albrechtsen fra Københavns Universitet skriver i bogens første kapitel om *Kalmarunionen* og gennemgår på sædvanlig yderst kompetent måde udviklingen fra 1380-1523. Efter en kort gennemgang af baggrunden (kongemagt, administration, aristokrati og kirke) og de enkelte landes tronfølgeproblemer, når han frem til, at Kalmarunionen blev "skabt ud fra et positivt ønske hos ledende kræfter i de tre lande... ikke som følge af svaghed hos et eller flere af dem" (s. 19). Det var en overenskomst mellem dronning Margrethe og aristokratiet i de tre lande. Aristokratiets fordele bestod dels i større sikkerhed mod tysk ekspansion, dels i at flere adelsmænd havde godser spredt ud over de "nationale" grænser (s. 20-21). Unionen sættes også ind i europæisk perspektiv, hvor Kastilien og Aragoniens forening til Spanien er det andet

positive eksempel, hvorimod den polsk-litauiske union og Burgund (fransk, nederlandsk og tysk) er negative eksempler. Kalmarunionens største betydning var, at der i en lang periode blev skabt fred mellem de tre lande, hvorved staten blev stærkere. Margrethes personlige evner bør understreges, for Erik af Pommern har helt klart ikke hendes format. Det er her værd at bemærke, at Sveriges konflikter med kongen ikke opstår af nationale grunde, men fordi kongen ikke efterlever lovene (s. 27). Da Christoffer af Bayern krones som unionskonge, sker det ved ceremonier i de enkelte lande og ikke ved en fælles som i 1397. Landene er selvstændige og rigsråderne de egentlige magthavere. Denne konflikt mellem den monarkistiske og aristokratiske opfattelse af foreningsvilkårene bryder ud i lys lue under Christian I., og efter slaget ved Brunkeberg 1471 skabes en svensk identitet mod de undertrykkende danskere, hvilket forstærkes under Christian 2.

I bogens andet kapitel giver **Øystein Rian** fra Oslo Universitet en spændende og perspektiverende skildring af *Krigenes Norden 1523-1814*, hvor svenskekrigene ses i såvel politisk som økonomisk sammenhæng, uden at kongernes personligheder forsvinder. Set fra et økonomisk og menneskeligt synspunkt (højere skatter, hærgninger, udskrivning af soldater og matroser) var krigene naturligvis tåbelige. Aristokratiet var grundet godsinteresser heller ikke interesseret, men krigsudbruddene skyldes flere gange personligt had kongerne imellem. Det er også vigtigt at understrege, at for Danmark var krigene - deres grusomhed til trods - episodiske, mens Sverige nærmest var i permanent krigstilstand (s. 45). Hvor Danmark nok kunne have sine problemer med tyskerne, havde Sverige både Polen og Rusland at slås med. Eller belyst med tørre tal: Fra 1560-1720 var Danmark-Norge i krig i 31 år, Sverige fra 1611-1720 i 104 år! (s. 47). Historien er velkendt: Danmark

forekommer stærkest indtil 1613 uden dog at kunne slå Sverige endeligt, mens Sverige vinder frem herefter, og Danmark-Norge undgår vel kun udslættelse som følge af Frankrigs og Nederlandenes (og senere Ruslands) interesser.

To riger bliver til fem nationalstater - og flere nationer er titlen på **Torkel Janssons** bidrag. Han, der er fra Uppsala Universitet, forsøger på spændende måde at forklare, hvorfor de nordiske lande både er forskellige og ens. Hans udgangspunkt er 1800-tallet, hvor befolkningen stiger som følge af "freden, vaccinen og kartoflerne" (Esaías Tegnér, citat s. 67), og hvor nationalismen vinder frem. Fælles er den kapitalistiske samfundsform (s. 70), men der er historiske forskelle på ejendomsretten til jord, hvor selvejere var meget mere udbredt i Norge, Sverige og Finland end i Danmark (s. 71). Med hensyn til foreninger ved siden af staten var det meget udbredt i Norge-Sverige, mens sådanne autoriserede foreninger var ukendte i Danmark og Finland (s. 73-74). Sekularisering og folkelig religiøs vækkelse er fælles ligesom medborgerlig nationallitteratur (også skrevet af kvinder) (s. 75-76). Senere i kapitlet gennemgår Jansson udviklingen i de enkelte lande (også Åland (s. 91-92) og Sameland (s. 92-93) med hensyn til national identitet. Der er sågar blevet plads til Estlandssvenskere og danskheden i syd (s. 92-93). Alt i alt virker kapitlet måske lidt forvirrende, da især første halvdel mangler systematik.

Tore Pryser fra Oslo Universitet har skrevet kapitel 4 *Fra kongemagt til folkemagt*. Han skildrer udviklingen efter 1814, hvor samfundene udvikler sig fra stændersamfund til classesamfund, og følger den lange vej frem mod demokratiet. 17.maj 1814 spiller uundgåeligt en stor rolle. Her var ideerne imidlertid 35 år forud for den europæiske og nordiske udvikling. Pryser giver en meget detaljeret skildring af udviklingen med hensyn til partier, stemmeret (her er det

bemærkelsesværdigt, at Finland allerede 1899 som det andet land i verden efter New Zealand indførte almindelig stemmeret for kvinder (s. 119)). Pryser konkluderer, at udviklingen mod folkemagt gik i samme retning, men i forskellig takt. Der er sammenhæng både med indre forhold (økonomiske, sociale og ideologiske) betinget af industrialiseringen, men også ydre påvirkninger (krige og revolutioner).

Harald Gustafsson fra Lunds Universitet skriver om *Centrum og periferi* forstået på den måde, at i europæisk sammenhæng er Norden periferi, i nordisk sammenhæng er det Grønland, Island og Færøerne. Desuden er der naturligvis regionale periferier i de enkelte lande. Centrene kan være både politiske, økonomiske og kulturelle og har skiftet i Nordens historie. I senmiddelalderen var Rom (kirken), Lybæk (hansestædernes førende by) de førende centre for Norden, og her var Stockholm, Falsterbo og Bergen de økonomiske centre (s. 126-128), mens der endnu ikke var egentlige politiske centre (hovedstæder), men forvaltningen var koncentreret på de store ringborge rundt omkring i rigerne. Efter Kalmarunionen blev de to rigers centre helt klart Stockholm for Sveriges vedkommende, mens såvel Bergenhus, Akershus og Bohus (Norge) som København, Malmø og Helsingør (Danmark) var økonomiske og strategiske centre i dobbeltmonarkiet (s. 130). Nederlandene afløste Lybæk som det europæiske, økonomiske centrum, og med reformationerne (1527-1537) forsvandt Rom som åndeligt centrum. De politiske centre blev efterhånden de to hovedstæder, hvilket enevælden cementerede, men trods Christian 4.s bestræbelser blev Hamborg og ikke København det økonomiske centrum i 1600-tallet. Efter Napoleonskrigene skabtes nye centre i Norge (Kristiania) og Finland (Helsingfors), der dog stadig var meget påvirket af Skt. Petersborg. Kapitlet rummer mange fornuftige og spændende iagttagelser.

Pladsen tillader kun at nævne to: 1) Jämtland, Härjedalen og Gotland blev uden videre integreret i den svenske stat i 1600-tallet, fordi der hverken var adel eller vigtige byer at tage hensyn til (s. 136), mens det som bekendt gik anderledes i Skånelandene. 2) Reykjavik blev skønt liden, uislandsk og halvdansk fra 1840'erne hovedbyen, og da domkirkens provisoriske tårn aldrig blev færdigbygget blev den slags kirker for islændingene sindbilledet på en kirke (s. 141).

Kai Hoffmann fra Helsingfors Universitet skriver om *Økonomi*. Landbrug, handel og industrialisering. Det var kun i Danmark (og Sydsverige), at jorden blev dyrket fuldt ud. I de øvrige lande kunne der opdyrkes nyt land helt op i 1800-tallet (s. 155). Foruden korn var der udbredt fåreavl i Norge og Island, svineavl i Sverige og Danmark. Selvejende bønder var meget udbredt undertagen i Danmark. Da landbruget kom i krise omkring 1800, blev det løst på forskellig måde: industrialisering i Sverige (jern og træ), Finland (savværk og træ) og delvis i Norge (træ), søfart og fiskeri i Norge og Island, udvandring især i Norge og Sverige, mens Danmark klarede sig med omlægning til animalske produkter (s. 160 og 165 ff). Som forklaring på hvorfor Norden ikke blev u-lande giver Hoffmann bl.a. administrationens og retsvæsnets høje niveau, udviklede købstæder og højt uddannelsesniveau (s. 174). Den sørgelige historie om nordiske økonomiske unioner får også nogle ord med på vejen (s. 177ff).

Religion er emnet for **Hjalti Hugason** fra Islands Universitet. Han mener, det er mere rimeligt at tale om trosskiftet end om kristendommens indførelse og understreger, at udover det europæiske fastland kom kristendommen fra to andre steder: de britiske øer og den ortodokse kirke - Finland (s. 185f). Han gennemgår udviklingen fra ærkebispedømmet i Hamborg-Bremen, Lund (fra 1104), Trondhjem (fra 1152 og

Uppsala (fra 1164) til reformationen, hvor han skelner mellem Danmark, Norge og Island, hvor det gik hurtigt og stort set smertefrit og Sverige og Finland, hvor det tog mere end et halvt århundrede (s. 193). Hugason argumenterer overbevisende for, at reformationen næppe er den omvæltning tidligere historikere har gjort den til. Statskirkens udvikling var begyndt inden reformationen, reformationens indflydelse på de religiøse forestillinger og religionsudøvelse var ikke lige stærk overalt i Norden, og tilsvarende udvikling fandt sted i europæiske katolske lande. Luthersk ortodoksi (s. 196 ff) og pietismen (s. 198 ff), der havde flere positive aspekter, end denne anmelder har gjort sig klart, får også en grundig skildring ligesom oplysningstidens negative indflydelse (s. 201 ff).

8. kapitel skrevet af **Claus Bjørn** fra Københavns Universitet handler om *Det oplyste folk*. Det er forfriskende at se denne historiker, der har skabt sig et navn især inden for landbrugshistoriske emner skrive en lille "Nordens kulturhistorie" med hensyn til folkebiblioteker, folkeskoler og lecture, der var udbredt hos befolkningen (salmebøger, katekismer og postiller). Pietismen, hvis betydning for udbredelsen af læsefærdighed i bredere kredse næppe kan overdrives, oplysningstiden og romantikken får her et nyt aspekt. To personer med flere kasketter, Henrik Wergeland og ikke mindst Grundtvig (s. 224 ff) tillægges stor betydning for folkeoplysningen.

Kvindernes Norden er emnet for **Pirjo Markkolas** artikel. Hun er fra Tammerfors Universitet. Hendes kapitel når langt omkring. I det agrare Norden til langt op i 1800-tallet var der "en streng, men smidig arbejdsdeling" (s. 240 ff), hvor kvinderne tog sig af husholdning, håndarbejde og røgtning af malkekvæg, mens mændene tog sig af pasning af heste, snedkerarbejde, skovarbejde og jagt. Fælles var markarbejde og indsamling af hø og løv til dyrefoder (s.

241). Der var forskelle fra egn til egn ofte betinget af økonomien. I Sydvestsverige lærte drenge at strikke, da salg af sokker var en nødvendig indtægtskilde (s. 242). I byerne før industrialiseringen tog kvinderne sig af husholdning, madlavning og tøjfremstilling, mens håndværk og handel var typiske mandeområder. Der er to skoler af historikere, der fortsat diskuterer, om der var tale om et hierarki eller ligestilling. Efter industrialiseringen bliver der behov for kvinderne på arbejdsmarkedet, og det afspejles i lovgivning med hensyn til stemmeret, ejendomsret til formue og myndighed. I nyeste tid har tendensen været, at kvinderne også på arbejdsmarkedet har påtaget sig traditionelt kvindearbejde som børneopdragelse, husarbejde, sundhed og fattigomsorg (s. 253). Visse fag har traditionelt været kvindefag, f.eks. tobaksindustri (Finland). Det er et stort scoop for bogen at kunne bringe tre flotte billeder af Dronning Margrethe II, Vigdis Finnbogadottir og Gro Harlem Brundtland (s. 262-263). Det understreges dog, at trods formelt ligeløn viser alle undersøgelser fra 1980'erne, at kvindelønnen kun udgør 70-80% af mændenes (s. 264).

Sidste kapitel *Norden i samtid og fremtid* skrevet af **Gestur Gudmundsson**, islænding fra Københavns Universitet. Han fortæller historien om, hvorfor Norden ikke udviklede sig til lande domineret af ekstreme ideologier (fascisme og kommunisme), men via historiske kompromisser i 1930'erne mellem ikke kun Socialdemokratiet og et eller flere borgerlige partier, men også mellem arbejdsgivere og fagbevægelse samt andre interesseorganisationer (især landmændenes) forblev stabile også efter 2. verdenskrig. Efter krigen blev de af politikerne udviklede store og ambitiøse projekter (som f.eks. en nordisk forsvarsunion og NORDEK) ikke realiseret, men de mere jordnære projekter (som f.eks. Nordisk Råd og en pasunion) blev gennemført. Perspektivet er det for nogle dystre: At Norden i dag er mere påvirket af f.eks. amerikansk kultur end af kultur fra de andre nordiske lande.

Efter denne gennemgang af bogens 10 kapitler turde det stå klart, at bogen, der naturligvis ikke kan rumme alt, er nået ganske vidt omkring. Mange af kapitlerne er både velskrevne og perspektivrige. Alle er utroligt stofmættede, og selv om den kronologiske oversigt bag i bogen fylder 7 sider, er der alligevel (for) mange årstal og opremssninger rundt omkring i de enkelte kapitler, hvilket skyldes, at det for de enkelte forfattere selvfølgelig har været vigtigt at få alle 5 landes årstal med.

Bogen taler om 10 essays, skrevet ud fra tematiske synsvinkler, men kronologien spiller fortsat en stor rolle. Torkel Jansson og Claus Bjørn er nok de to, der rammer essay-formen bedst. Personligt synes jeg Claus Bjørns resultat er bedst, Janssons første del virker ustruktureret. Af de øvrige bidrag mener jeg, at Esben Albrechtsens, Øystein Rians og Gestur Gudmundssons er de bedste, men det hænger naturligvis sammen med mine egne hovedinteresser. Hjalti Hugasons og Harald Gustafssons samt Pirjo Markkolas er nok dem, der har givet mig mest ny viden.

Det skal bemærkes, at bogen foruden gode illustrationer (flere i farver) har et smukt kort i farver med en oversigt over bispesæder og domkirker.

Til sidst rejser sig spørgsmålet, hvem bogen er beregnet for. Alle 10 forfattere er universitetsfolk, men de har formået at skrive i et sprog, så alle historisk interesserede kan være med. Naturligvis kræver det et nogenlunde overblik over historien at kunne læse bogen, men formidlingsmæssigt synes jeg, at forfatterne er sluppet godt fra det. Jeg er på mange områder blevet klogere efter at have læst bogen.

Kai Verner Nielsen

Ret og pligt i det 17. århundrede

- en anmeldelse

Af museumsinspektør, cand. mag. Hans Henrik Appel.

Knud E. Korff: Ret og pligt i det 17. århundrede. Retspraksis samt økonomiske, sociale og kriminelle forhold i Åsum herred 1640-48. Odense Universitetsforlag 1997, 254 s.

Knud E. Korff har i denne let bearbejdede udgave af sin speciale-afhandling 'En for alle og begge for én' gennemanalyseret det midtfynske Åsum herreds tingbøger fra årene 1640-48. Udgangspunktet for analysen er et ønske om at se, hvordan landbobefolkningen reagerede på bl.a. et stigende skattetryk, ødelæggelse og en antaget "refeudalisering" i 1600-tallets første halvdel.

Det er dog i vid udstrækning tingbogsmaterialet, der styrer selve analysen. Efter en indledende præsentation af kilde-materiale, forskning, metode og undersøgelsesområdets geografi - samt et meget kort afsnit om herredstingets funktioner - følger 16 kapitler opdelt efter sagtypologiske emner så som "Gæld", "Landgilde, hoveri og ægt i almindelighed", "Omvurdering af brugsstørrelse", "Tyveri", "Vold", "Trolddom" m.m.

Gennem sine analyser kommer Korff frem til, at der er belæg for at antage, at en pauperisering fandt sted i landbosamfundet, inklusiv adelsstanden. Ganske vist falder antallet af gældssager på tinge, men dette kan ifølge Korff tolkes som et symptom på, at den cirkulerende pengemængde blev mindre. Mere væsentligt for Korffs vurdering er en udvikling i antallet af forarmelsessager og omvurderinger af fæstegårdes skattemæssige status.

Denne pauperiserings konsekvenser var ikke helt entydige. På den ene side bemær-

ker Korff, at gensidige kautions-forpligtelser blev mere og mere hyppige i gældssager i den analyserede periode - udtrykt i vendingen "én for alle, begge for én". At Korff tillægger dette udtryk for gensidig støtte stor betydning fremgår af, at denne vending blev brugt som titel på det tilgrundliggende speciale. På den anden side betoner Korff dog, at der skete en kraftig stigning i kriminaliteten i løbet af perioden - først og fremmest en vækst i den korporlige vold, der tages som udtryk for menneskelig forråelse og mentalt armod.

Endelig når Korff frem til, at tidligere fremsatte opfattelser af fjerdestanden som passiv lidende og retssystemet som forudindtaget må betegnes som myter uden belæg i den praksis, der fremstår i tingbøgerne. Han hæfter sig ved, at der er meget få retssager om overgreb mod bønderne; og disse få sager viser netop, at bønderne reagerede på urimeligheder. Bl.a. på denne baggrund søger Korff at nuancere billedet af forholdet herskab-tjener. Det var i sidste ende herskabet, der led størst tab ved de dårlige økonomiske konjunkturer. Men alligevel - eller måske netop derfor - optræder herskabet hyppigere som forsvaret for sine tjeneres rettigheder end som urimelig udbytter. Og skulle det komme til overgreb, var bønderne efter Korffs mening altså parate til at protestere. Retssystemet fungerede efter Korffs mening nærmest upåklageligt. Ganske vist befandt retsudøvelsen sig i en overgangstid, hvor brydningerne mellem forskellige proces- og bevismåder ofte satte tingets embedsmænd i en vanskelig situation. Men herredsfogden udnyttede sit lokalkendskab til at finde

mindelige løsninger på konflikter - og hvis dette ikke lykkedes, dømte han gennemgående retfærdigt. Korff går så langt som til at mene, at størsteparten af befolkningen har "haft en følelse af at nyde 'retssikkerhed'".

Navnlig kapitlerne om fæsteforholdet og forarmelsesproblematikken rummer meget spændende stof. Gennemgangen af en lang række enkeltsager kaster hver især nyt lys på gamle - og til dels nye - problemstillinger. F.eks. er de mange sager omkring 'skattetænkning' virkelig spændende, set i relation til diskussioner om både magtstat og fæsteforhold. Fæstebønderne fik i adskillige tilfælde - med herskabets støtte - omdefinert deres fæstegårdes status, således at de blev placeret i en anden og billigere beskatningskategori. Det er navnlig påfaldende, hvordan antallet af disse sager stiger markant i forbindelse med krigen 1644-45. I alt 43 fæstegårde blev omvurderet i løbet af undersøgelsesperiodens 9 år, heraf 20 alene i året 1645. Ifølge Korff var der 233 adelige fæstegårde i herredet, hvoraf de 112 var skattefri ugedagstjenere. Det var med andre ord over en tredjedel af det adelige beskatningsgrundlag, der blev flyttet til en lavere skattekategori i løbet af denne korte periode.

Korff viser også, at herskabet som oftest førte sager om fæsteforbrydelse med henblik på indskærpelse af forpligtelser - ikke med henblik på udvisning af fæsteren. Endvidere giver de mange sager spredte glimt af den særlige udformning af retspraksis og retssystem i denne del af Danmark i en interessant overgangsperiode. F.eks. fremgår det, at tingmændene i Åsum herred allerede i 1640'erne blev udvalgt på forhånd til at give møde på tinge for at sikre, at fremmødet var tilstrækkeligt til, at retten kunne blive sat. Sådanne spor af styring dukker først op i f.eks. Skast herred (Vestjylland) i 1670'erne.

Hvor bogen fungerer udmærket som præsentation af et omfattende og spændende materiale, står den knap så stærkt i sin tolkning af udviklingslinjer og strukturer i det danske landbosamfund. Det er der flere grunde til.

For det første bygger mange af Korffs slutninger om udviklingslinjer på et kildemæssigt spinkelt grundlag i form af blot 9 års tingbøger. Mere eller mindre tilfældige svingninger kan let komme til at se særdeles voldsomme ud. Det gælder navnlig optællingerne af forskellige sagtyper, hvoraf nogle kun omfatter 1 til 15 sager om året. F.eks. svinger antallet af voldssager mellem 4 og 7 om året - på nær det første og det sidste år, hvor tallene er henholdsvis 1 og 13. Dette tolker Korff som udtryk for en "kraftig stigning" i volden, men det kan meget vel være tilfældigheder, der ligger bag det sidste års høje antal. Også Korffs konklusion om, at kriminelle sager i det hele taget var "i kraftig stigning" hen mod den ni-årige periodes slutning (s. 25), hviler på et spinkelt grundlag. Her er der ikke væsentlig forskel på tallene i undersøgelsens første og sidste år; til gengæld er der en bølgebevægelse ind imellem.

For det andet er det i det hele taget problematisk at drage slutninger om udviklingen i f.eks. kriminalitetens omfang på grundlag af antallet af retssager. Korff nævner selv, at det nok ikke er alle tyverier, der er at finde i tingbøgerne. Men han gør det primært til et spørgsmål om måden, hvorpå tingbøgerne er blevet ført. 'Mørketalsproblematikken' stikker imidlertid dybere end som så. Hvis man ønsker at belyse omfanget af den faktiske kriminalitet, er det uomgængeligt først at diskutere, hvorfor sager i det hele taget blev bragt for tinget; og dernæst at vurdere sandsynligheden for, at folk valgte ikke at bringe sager for tinget. Med til en sådan diskussion hører en vurdering af omkostningerne ved at føre sager.

Dette spørgsmål kommer Korff ikke ind på. Han konstaterer flere gange, at nogle sagtyper lagde beslag på tingets ressourcer. Udenforstående kunne på denne baggrund få det indtryk, at det var gratis at føre sin sag på tinge, eller med andre ord at 'det offentlige' dækkede sagsomkostningerne.

For det tredje har Korff baseret hovedparten af sine statistikker på antallet af **indførsler**. Nogle sager viser sig kun i tingbøgerne med en enkelt indførsel, andre er blevet behandlet på flere tingdage og har derfor ført til mange indførsler. Sagsopgørelser på dette grundlag får en indbygget skævhed, som forstærker problemerne omkring det statistiske grundlags størrelse. Og det ser ikke ud til, at Korff altid er opmærksom på denne skævhed.

Det kan i denne forbindelse undre, at Korff i sin forskningsoversigt henviser til bl.a. Gustav Henningsen, Ditlev Tamm, Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stévnborg, der i skiftende konstellationer har stået bag de fleste analyser af dansk dombogsmateriale på grundlag af en særlig sagtypologisk metode. Kernen i denne metode er, at **sagen** - og ikke indførslen - er retsprotokollernes udelelige mindsteenhed. Korff bryder med denne metode uden eksplicit at tage stilling til den eller at argumentere for sin egen metodes fortrin.

Også i andre sammenhænge kunne Korff med fordel have inddraget den eksisterende forskning mere aktivt i en diskussion. Det gælder navnlig de 'kriminalitets-historiske' afsnit om f.eks. ære-krænkelser og trolddom, men det gælder også i afsnittene omkring fæsteforholdet. Korff gør me-

get ud af - med rette - at vise interesse-sammenfaldet mellem herskab og tjener. Derimod bagatelliserer han modsætningsforholdet mellem dem; dels på baggrund af det konstaterede interessesællesskab, dels på baggrund af de få retssager om modsætningsforhold. Men et interessesællesskab om at skabe den størst mulige overskudsproduktion på fæstegården udelukker ikke en interessenmodsætning omkring fordelingen af denne. Og denne modsætning vil kun i ekstreme tilfælde få en udformning, der fører til direkte, retslig konflikt. En diskussion af magt/Herrschaft ville formentlig have sikret en bedre balance i fremstillingen af forholdet.

Det ville dog være for meget forlangt, at Korff inden for rammerne af et speciale **både** skulle have analyseret det omfattende tingbogsmateriale og være kommet hele vejen rundt om de mange forskningsdiskussioner, som han bevæger sig inden for. Derimod kunne man måske godt have forlangt, at han stillede lidt mindre krav til læserne. Der kan ofte være svært at følge hans argumentationslinje gennem lange kapitler, der mangler underinddelinger og samtidig er skrevet i et meget tungt sprog. Men når det er sagt, skal det også siges, at de mange sagsgennemgange med grundige henvisninger til de relevante indførsler i tingbøgerne giver en god præsentation af tingbogsmaterialet fra Åsum herred til de forskere, der arbejder med tilsvarende materiale fra andre perioder og/eller områder.

Hans Henrik Appel

Encyklopædi og universalitet (I)

Fagredaktør Merete Harding, *Den Store Danske Encyklopædi*, og adjunkt Kurt Villads Jensen, *Institut for Historie etc., Odense Universitet*

Den traditionelle begrundelse for at skrive encyklopædier har i mere end 2000 år været at samle al viden og fremstille den sammentrængt og systematisk i en overskuelig form. Utopien om universalitet og dermed trangen til at lave encyklopædier kendes fra skriftkulturerens tidligste tider og er i overensstemmelse med den antikke græske, platonske idé om en hierarkisk ordnet verden. Fragmenter af den ældste kendte encyklopædi stammer fra Platons nevø, Speusippos (død ca. 338 f.Kr.). Den første store, bevarede encyklopædi er skrevet af romeren Plinius den ældre (død 79), som indsamlede og ordnede stof til sin *Historia naturalis*, der ved hans død fyldte 160 bøger. Målet for Plinius var at dække enkyklios paidaia, den cirkel af dannelse, som den beundrede græske uddannelse gav de unge. Ordet encyklopædi er afledt heraf, men blev først brugt som bogtitel i Paulus Scaligers *Encyclopaedia, seu Orbis disciplinarum ...* fra 1559.

Encyklopædiernes universalitet er altså snævert knyttet til en bestemt form for dannelse. Modtagerne kunne være fyrster eller embedsmænd, som fik de fornødne historiske, geografiske og politiske kundskaber fra middelalderens og renaissanceens encyklopædiske fyrstespejle. I den islamiske kulturkreds er den første kendte encyklopædi Ibn Qutaibas *Kitab Uyum al-Akhbar* ('Oplysningens kilder') fra 800-tallet i 10 bøger, der fortællerhofembedsmænd alt nødvendigt fra første bog om magt til sidste bog om kvinder. I Kina, hvor den første encyklopædi er omtalt c. 220, blev disse dannelsesværker for embedsmænd udvidet og voksede kejsertiden ud; i 1905 kom Liu Chin Tsaos encyklopædi i 320 bind, som straks blev revideret og udkom i en 400-binds udgave, der var færdig i 1921.

Gejstigheden fik en altomfattende dannelse i middelalderens teologiske summaer som Tho-

mas Aquins *Summa theologica* fra 1260'erne. Den første encyklopædi for kvinder, John Duntons *Ladies' dictionary*, blev udgivet i 1694, og året efter udkom J.C. Wagenseils *Pera librorum juvenilium*, der blev den første encyklopædie for børn.

Andre encyklopædier forsøgte udtømmende at behandle et afgrænset emne som medicin, oldtidshistorie, hunde eller skaldyr, fx Martin Listers smukt illustrerede konkylieencyklopædi, *Historiae conchyliorum*, (1685-92).

I begyndelsen af 1800-tallet opstod konversationsleksika, først i Tyskland, med korte, præcise opslag, fortrinsvis henvendt til byernes voksende borgerskab. Encyklopædier for alle lag af samfundet kom først i 1900-t. og kan nu indeholde opslag om folkekultur, pop og sport.

Encyklopædier er et spejl af deres tid og bliver derfor som sådan aldrig forældede. *Encyclopaedia Britannica*s skildring fra 1950'erne af det sovjetiske samfund er stadig en glimrende kilde til amerikansk historiesyn. Samtidig er store encyklopædier præget af kontinuitet. Organisatorisk og økonomisk er de komplicerede foretagender og skrives af mange specialister, som ikke blot kan skiftes ud. I kejsertidens Rusland udkom *Encyklopædiske Ordbog* i 1895 og blev en øjeblikkelig succes; i 1910 påbegyndtes udgivelsen af 7. reviderede udgave, som først blev afsluttet længe efter Revolutionen med bind 59 i 1948. Da var den *Store Sovjetiske Encyklopædis* første udgave allerede komplet (1926-47, 65 bind). Denne kom i endnu to udgaver, og efter Sovjetunionens opløsning i 1991 fortsatte den med næsten uændret medarbejder- og forfatterskare. "Man kan nedlægge Sovjetunionen, men ikke den Store Sovjetiske Encyklopædi", sagde dens direktør, Dr. Grikov, i en privat samtale i 1994.

Merete Harding & Kurt Villads Jensen